
REVIEW ARTICLES

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΔΥΟ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΦΗΓΗΣΕΩΣ ΛΙΒΙΣΤΡΟΥ ΚΑΙ ΡΟΔΑΜΝΗΣ

Παναγιώτης Α. Αγαπητός, *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης. Κριτική έκδοση τῆς διασκευῆς α* [Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, 9], Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 2006, σελ. 538 – Tina Lentari, *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης (Livistros and Rodamne). The Vatican Version. Critical Edition with Introduction, Commentary and Index-Glossary. Editio princeps* [Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, 10], Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 2007, σελ. 511+5 πίν.

(1) Ὃταν ὁ ἀναγνώστης παίρνει στὰ χέρια του τὴν ἔκδοση τοῦ *Λιβίστρου* ἀπὸ τὸν Π. Α. Αγαπητό, πραγματικὰ ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ τάλαντο τοῦ ἐκδότη, τὸ ὁποῖο εἶναι ὄρατὸ ἀκόμη καὶ στὴ συζήτηση τῶν πρὸ αὐστηρῶν καὶ «πεζῶν» φιλολογικῶν θεμάτων. Κι αὐτὸ γιατί μόνον ὁ Αγαπητὸς ἔχει σήμερα τὸ χάρισμα νὰ παρουσιάζει τὰ πορίσματα τῆς φιλολογικῆς ἔρευνάς του σὰν εὐανάγνωστο μυθιστόρημα. Πόσο καλὸ θὰ ἦταν νὰ ἦταν πάντοτε ἔτσι γραμμένες οἱ ἐπιστημονικὲς ἐργασίες!

Δὲν τολμῶ φυσικὰ νὰ παρουσιάσω ἀναλυτικὰ, οὔτε πολὺ περισσότερο νὰ κρίνω διεξοδικὰ, τὴν τεράστια σὲ ὄγκο καὶ δουλειὰ τοῦ Αγαπητοῦ. Τί ἔχει, ἄλλωστε, νὰ πεῖ ἓνας ἀπλός, νεότερος φιλόλογος γιὰ αὐτὸ τὸ μεῖζον ἐκδοτικὸ ἐπίτευγμα ἑνὸς διαπρεποῦς λατινιστῆ, νεοελληνιστῆ, μεσαιωνολόγου, μουσικολόγου, ἱστορικοῦ τῆς τέχνης, καὶ πεζογράφου, μέσα στὸ ὁποῖο ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων, ὁ θεωρητικὸς προβληματισμὸς γιὰ τὴν ἔννοια καὶ τὴν πρακτικὴ τῶν ἐκδόσεων, ἀκόμη καὶ ἡ θεωρία τῆς μουσικῆς στήνουν χορὸ ξέφρενο, σαγηνευτικὸ, ὑπερκόσμιο, στὴν εὐλογημένη ἐκείνη μεθόριο τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς λογοτεχνίας, τῆς βεβαιότητος, τῆς γνώσης καὶ τοῦ φιλολογικοῦ ἀγνωστικισμοῦ, τῶν ἀπόκρημνων μεταβατικῶν συλλήψεων καὶ τῆς σχολαστικῆς φιλολογικῆς ἀνάλυσης; Ἄλλωστε, δὲν εἶμαι κἄν νεοελληνιστής. Ἔτσι, μόνον μερικὲς ἀπορίες θὰ διατυπώσω, κι αὐτὲς μετὰ δέους πολλοῦ. Προκαταβολικὰ ξανααδελῶνω τὸν θαυμασμό μου γιὰ τὸν ὄγκο τῆς δουλειᾶς τοῦ ἐκδότη, γιὰ τὴ δύναμη τῆς σκέψης του, γιὰ τὴν ἀχανῆ, κατὰ τὰ φαινόμενα, γνώση του τῆς πρώιμης νεοελληνικῆς γραμματείας.

Ὁ ἐκδότης, στὴν Εἰσαγωγή του, σὲ ἓνα πραγματικὸ *tour de force*, προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσει ὅσο γίνεται παλαιότερη τὴ μορφή τοῦ ἔργου ποὺ ἐκδίδει, καὶ θεωρεῖ «ἀρχική», τοποθετώντας τὴν μάλιστα στὰ χρόνια

τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας. Πρόκειται γιὰ ἄποψη, ἡ ὁποία, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, ἂν καὶ ἐνδιαφέρουσα, ἔχει θεωρηθεῖ ἀρκετὰ συζητήσιμη. Θέλοντας μάλιστα νὰ τεκμηριώσῃ τὴν πρώιμη ὑπαρξὴ ἐκτενῶν ἀφηγηματικῶν ἔργων ἐρωτικοῦ περιεχομένου σὲ δημώδη γλῶσσα, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰ., ἐπικαλεῖται τὸ πολὺ γνωστὸ ποίημα τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ γιὰ τὸ ἐρωτικὸ ποίημα τοῦ ἐξαδέλφου τοῦ βασιλέως (ποὺ ὅμως τίποτε δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἦταν γραμμένο σὲ δημώδη λόγο), καὶ παράλληλα σχολιάζει στὶς σσ. 165-168 τοὺς στίχους τοῦ κολοφώνα τοῦ *Λόγου παρηγορητικοῦ περὶ Δυστυχίας καὶ Εὐτυχίας*. Ἐκεῖ, ἀκολουθώντας τὴν ἐρμηνεῖα τῆς Cypre, θεωρεῖ ὅτι ὁ γραφέας τοῦ χαμένου προτύπου τοῦ χειρογράφου τῆς Λιψίας ποὺ παραδίδει τὸ ἔργο δηλώνει ὅτι οἱ προσδοκίαις του διαφεύστηκαν σχετικὰ μὲ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος τοῦ κειμένου, γιὰτὶ ὁ ἀλλότριος συγγραφεὺς χρησιμοποίησε τὴν τυπολογία τοῦ μύθου ἔρωτος, χωρὶς ἐν τούτοις ἢ ἀφήγησῃ νὰ περιλαμβάνει μίαν ἐρωτικὴ ἱστορία, ὅπως δηλώνεται μὲ τὴ φράση *δίχως φουδοῦλαν*. Κατ' ἀρχὴν καὶ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν ἐρμηνεῖα αὐτὴ τὴν προτείνει ἡ Cypre, γνωστὴ γιὰ σωρεῖα ἐρμηνευτικῶν ἀτοπημάτων, πρέπει νὰ μᾶς καταστήσει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πάρα πολὺ προσεκτικὸς καὶ ἐπιφυλακτικὸς. Ἄς δοῦμε τοὺς στίχους ἀπὸ κοντά:

Ἀνεγνωρίστου¹ κρεμασμοῦ μυθογραφῆ καὶ λόγος,
 τρυφῆς, ἀγάπ<ης> συμπλοκῆς ὡς ἀπὸ ξενοτρόπου.
 Ὁ συγγραφεὺς ἀλλότριος, ξενακιστὸν² τὸ πρᾶγμα,
 +λογοκινεῖ τῷ πράγματι³ ὅλος ὁ μύθος ξένος.
 Ἔγραψα οὖν⁴ ἐξάϊρετον, ὑπέγραψα τὸν μύθον,
 πλὴν γὰρ ἀνεπιτήδευτος πόθου, δίχως φουδοῦλαν,
 ὅλος ὁ μύθος ἔρωτος καὶ ἀνερωτολήπτου.
 Καὶ ἐτελέσθη τὸ λοιπόν, ὁ λόγος συνεγράφη
 καὶ πᾶς ὁ⁵ ταύτην τὴν γραφὴν εὐρίσκει, ἄς ἀναγνώθῃ.

Ὁ Ἀγαπητὸς θεωρεῖ ὅτι ὁ στίχος πλὴν γὰρ ἀνεπιτήδευτος συνδέεται μὲ τὸν ἐπόμενον στίχο, δηλαδὴ ὅτι τὸ ἐπίθετο ἀνεπιτήδευτος προσδιορίζει τὸ οὐσιαστικὸ μύθος. Κατὰ τὴ δική μου γνώμη, ὡστόσο, ὁ συγκεκριμένος στίχος συνδέεται νοηματικὰ μὲ τὸν προηγούμενο (τὸ γὰρ δὲν πρέπει ἀσφαλῶς νὰ

1. Κατὰ τὴν ἄποψη μου σημαίνει: κρυμμένου. Ἔτσι δηλώνεται ὅτι ὁ Ἔρωτας μπαίνει στὴν ἀφήγησῃ μὲ ἓναν τρόπο ἀλληγορικόν.

2. Ὁ Κριαρᾶς προτείνει ξενακουστὸν.

3. Δὲν καταλαβαίνω τὴν ἔννοια τῆς φράσης, μᾶλλον χρειάζεται διόρθωση.

4. Ὁ κώδικας τῆς Λιψίας ἔχει οὐκ. Ἡ διόρθωση εἶναι δική μου.

5. Μήπως πρέπει νὰ γραφεῖ ὅς;

μᾶς παρασύρει, ἐφόσον ἀκόμη καὶ σὲ λόγια κείμενα δὲν εἰσάγει πάντα νέα πρόταση) καὶ θέλει νὰ πεῖ περίπου τὸ ἐξῆς: ἐγὼ ὁ γραφέας ἀντέγραψα (ὑπέγραψα) αὐτὴν τὴν ἱστορία, ἐνῶ δὲν ἔχω καμία σχέση με ἔρωτες καὶ φουδοῦλες, δίχως φουδοῦλαν –ἐδῶ χρειάζεται ἰσχυρότερο σημεῖο στίξης. Ἦταν ἄραγε ὁ γραφέας καλόγερος; Δὲν ξέρω κι ἐγὼ τί ἐννοεῖ ἀκριβῶς. Ὅταν πάντως ὁ γραφέας τοῦ λ (προτύπου τοῦ κώδικα τῆς Λιψίας) «γράψει» ὁ συγγραφεὺς ἀλλότριος, ἀναφέρεται στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό: ἐγὼ ὁ γραφέας εἶμαι ξένος πρὸς ἐρωτικά συναισθήματα. Ἄν ἡ ἐρμηνεία μου εἶναι σωστή, τότε ὁ στίχος δὲν ἀποτελεῖ ἐνδειξη λογοτεχνικῆς κριτικῆς, οὔτε ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν πρῶμη πρόσληψη συνθεμάτων ἐρωτικοῦ περιεχομένου, ὅπως πιστεύει ὁ ἐκδότης. Διατηρῶ πάντως μιὰ ἐπιφύλαξη, διότι οἱ συγκεκριμένοι στίχοι παρουσιάζουν ἀρκετὰ προβλήματα, ἄλυστα πρὸς τὸ παρόν, ἐφόσον μάλιστα δὲν ὑπάρχει ἀξιόπιστη σύγχρονη ἔκδοση τοῦ κειμένου.

Στὴν ἴδια Εἰσαγωγή τοῦ *Λιβίστρου* χαίρεται κανεὶς τὴν εὐχέρεια τοῦ ἐκδότη νὰ ἀνακαλύπτει πίσω ἀπὸ κάθε ἀπόφαση ἢ γνώμη ἐρευνητῆ ἢ ἀκόμη καὶ μεμονωμένη γραφὴ χειρογράφου (π.χ. σσ. 146, 158) τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρό της, καὶ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἐν συνεχείᾳ καταδικάζει ἀνελέητα καὶ με συνοπτικὲς διαδικασίες κάθε ἐρευνητῆ ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ἐξετάσει τὸν *Λιβίστρο* ὡς πρῶμο ἔργο τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας (σ. 44, σημ. 9) ἢ ἔστω ὡς κείμενο τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς λόγιας γραμματείας τοῦ Βυζαντίου (σ. 45, σημ. 10). Εἶναι ἄραγε τόσο βέβαιο καὶ ὀφθαλμοφανὲς ὅτι τὸ ὑπόβαθρο τοῦ *Λιβίστρου* εἶναι ἀπολύτως βυζαντινὸ, καὶ ὄχι φέρ' εἰπεῖν φραγκικὸ, καὶ ὅτι «μιὰ ἐπιπόλαια καὶ μόνο ματιὰ» (σ. 51) σὲ κείμενα ὅπως τὸ *Χρονικὸ τοῦ Μορέως* ἀρκεῖ γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὴν τεράστια διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα; Καὶ πῶς ὀρίζουμε τέλος πάντων αὐτὸ τὸ βυζαντινὸ κοινωνικὸ, ἰδεολογικὸ καὶ πολιτισμικὸ ὑπόβαθρο; Μήπως καὶ σὲ μία τέτοιου εἴδους ἐκτίμηση τῶν πραγμάτων ὑπεισέρονται μὴ εὐθέως δηλούμενες ἰδεολογικὲς προκαταλήψεις (ὄχι με τὴν κακὴ ἔννοια, πρὸς Θεοῦ), οἱ ὁποῖες μᾶς ὀδηγοῦν ἐνίοτε σὲ συμπεράσματα βεβιασμένα, ἂν καὶ ἄκρως ἐνδιαφέροντα καὶ γοητευτικά; Δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ ἀπαντήσω σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα. Ἐκτιμῶ πάντως ἰδιαίτερα τὴν αὐτοπεποίθηση τοῦ ἐκδότη, ὁ ὁποῖος με τόλμη καὶ εἰκονοκλαστικὴ πολλές φορές διάθεση ἔχει κάθε φορὰ ἔτοιμη τὴ δική του ἀπάντηση.

Ὁ ἐκδότης ἔχει τὴν τάση, καὶ πιστεύω πῶς δὲν τὸν παρανοῶ, νὰ βλέπει τὰ χειρόγραφα τοῦ *Λιβίστρου* ὡς αὐτόνομες ὀντότητες, οἱ ὁποῖες παραδίδουν διαφορετικὲς παραλλαγὲς ἢ διασκειὲς ἐνὸς ἀρχικοῦ κειμένου, ποὺ ἀπυθνεῖται, ὡστόσο, στὸ ἀπώτατο παρελθόν ὡς κάτι νεφελῶδες καὶ ἀπρόσιτο. Κατὰ τὴν προσέγγισή του ἡ παραγωγή κάθε χειρογράφου ὑποδηλώνει καὶ μιὰ συγκεκριμένη ἰδεολογικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ κειμένου ἢ τῶν κειμένων

πού παραδίδει. Τοῦτο ὅμως εἶναι ὑπερβολή. Αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση ἐπηρεάζει ἀναπόφευκτα καὶ τὴν ἴδια τὴν κειμενικὴ παράδοση, μὲ ἀποτέλεσμα κάθε ἀπόπειρα προσέγγισης τοῦ ἀρχικοῦ ἔργου νὰ καθίσταται πρακτικῶς ἀνέφικτη. Προσεγγίσιμες καὶ ἐκδόσιμες εἶναι μόνον οἱ παραλλαγές ἢ ἔστω οἱ διασκευές τῶν «πρώιμων νεοελληνικῶν κειμένων» – συνειδητὰ ἐπιμένω στὸν ὄρο, κι ἄς ἐνοχλεῖται κάπως μὲ αὐτὸν ὁ φίλος ἐκδότης. Δὲν ἔχω καμία ἀντίρρηση μὲ τὴ συγκεκριμένη προσέγγιση, ἂν καὶ ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι δὲν μπορῶ νὰ παρακολουθήσω τὴ δύσβατη πορεία πρὸς τὸ ἀρχικὸ κείμενο μέσω ὑποθετικῶν ἐνδιάμεσων (καὶ πολυἀριθμῶν) σταδίων πού ὑποδεικνύεται ἀπὸ τὸν Ἀγαπητὸ στὴ σ. 232 ὕστερα ἀπὸ μία ὄντως ἐνδελεχῆ μελέτη τῆς πρόσληψης τοῦ ἔργου. Αὐτὸ πού μὲ προβληματίζει εἶναι ὅτι τελικὰ ὁ ἐκδότης, παρὰ τὴν ὀρθὴ θεωρητικὴ αὐτὴ προσέγγιση, καταλήγει στὴν ἀνακατασκευὴ τῆς διασκευῆς α μὲ βάση ἓνα ἀριθμὸ παραλλαγῶν, ἢ ὅποια ὅμως τελικὰ, ἔτσι ὅπως μᾶς προσφέρεται ἐκδοτικά, εἶναι ἓνα κείμενο μεικτό, δηλαδή παρουσιάζει τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν περισσότερων παλαιότερων ἐκδόσεων τῶν κειμένων τῆς πρώιμης νεοελληνικῆς γραμματείας. Νομίζω δηλαδή ὅτι καὶ ἓνας παραδοσιακὸς ἐκδότης τοῦ παρελθόντος, πού σίγουρα δὲν διέθετε οὔτε τὴ θεωρητικὴ σκευὴ οὔτε τὰ εὔστοχα (καὶ ἀρθρῆτα ἐνίοτε) βέλη τῆς μεθοδολογικῆς φαρέτρας τοῦ Ἀγαπητοῦ, σὲ ἓνα παρόμοιο κείμενο θὰ κατέληγε, μόνον πού δὲν θὰ τὸ ὀνόμαζε διασκευὴ α. Θὰ πίστευε ὅτι κατὰ τὸ δυνατόν ἀνασυνθέτει τὸ αὐθεντικὸ κείμενο τοῦ Λιβίστρου. Θὰ προσπαθῆσω στὴν συνέχεια νὰ ἐξηγήσω τί ἐννοῶ.

Ὁ ἐκδότης στὴ σ. 238 δηλώνει ὅτι γιὰ τοὺς πρώτους 1200 στίχους (γιὰ τὴν ἀκρίβεια 1213) τοῦ ποιήματος ὀδηγητικὸ χειρόγραφο εἶναι τὸ N, ἐνῶ γιὰ τὸ ὑπόλοιπο κείμενο ὀδηγητικὸ χειρόγραφο εἶναι τὸ S. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ υἱοθέτηση, μὲ ὀρισμένες τροποποιήσεις, τῆς λύσης πού εἶχε ὑποδείξει παλαιότερα ὁ Χατζηγιακουμῆς, χρησιμοποιώντας βέβαια τελείως διαφορετικὴ ὀρολογία ἀπὸ τὸν Ἀγαπητό. Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι καὶ στὴν παλαιὰ καὶ ὄχι τόσο κακὴ ἔκδοση τῆς Lambert ἐκδίδεται (γιὰ τὴν ἀκρίβεια: μεταγράφεται διπλωματικά) ὀλόκληρη ἢ παραλλαγή (διασκευὴ κατὰ τὸν Ἀγαπητό) τοῦ κώδικα E, καὶ ἀντικριστὰ, γιὰ μὲν τοὺς πρώτους 1.200 στίχους τυπώνεται τὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου N, ἐνῶ γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους τὸ κείμενο τοῦ κώδικα S. Ἐχῶ ὅμως ἓνα ἐρώτημα: ἐφόσον ὁ κώδικας N παρουσιάζει τόσο μεγάλες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν S στὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ κειμένου πού μποροῦμε νὰ τοὺς συγκρίνουμε (στ. 1214 κ.έ.), μὲ ἀποτέλεσμα ἓνα πλήθος γραφῶν τοῦ N (ἢ ἐκδοχῶν, ὅπως προτιμᾷ ὁ ἐκδότης), οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι λάθη μὲ τὴν τρέχουσα ἐννοια τοῦ ὄρου, νὰ ἐξορίζονται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ πιστέψουμε ὅτι, ἂν σώζονταν στὸν S οἱ πρώτοι 1213 στίχοι, δὲν θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἐκεῖ διαφορές

καὶ ἀποκλίσεις ἐξίσου μεγάλες μεταξύ τοῦ S καὶ τοῦ N; Ἡ παραλλαγή N ἐμφανίζει μεγάλη αὐτοτέλεια ἔναντι τῶν ἄλλων παραλλαγῶν τῆς διασκευῆς α (βλ., γιὰ παράδειγμα, πόσο διαφορετικὴ εἶναι ἡ διατύπωση τοῦ N στοὺς στ. 3770, 3820-3821, καὶ 3871). Ἀποτελεῖ, ἂν ἐπιτρέπεται μία τέτοια ἔκφραση, νέα, συνειδητὴ τροποποίηση τοῦ κειμένου τῆς διασκευῆς α. Καὶ αὐτὸ τὸ διαπιστώνει πρῶτος, ἀπ' ὅσο νομίζω, καὶ τὸ παραδέχεται ὁ ἴδιος ὁ Ἀγαπητὸς στὴ σ. 224 τῆς εἰσαγωγῆς του, χαρακτηρίζοντας τὴν παραλλαγή N σχεδὸν νέα διασκευή. Τὰ τεκμήρια μάλιστα ποὺ παραθέτει δὲν ἐπιδέχονται καμία ἀμφισβήτηση. Εἶναι ἐπομένως δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ N ὡς ὀδηγητικὸ χειρόγραφο γιὰ τοὺς πρῶτους 1213 στίχους; Μήπως ἡ συγκεκριμένη μέθοδος ὀδηγεῖ σὲ ἓνα κείμενο μεικτὸ (καὶ ὄχι τόσο νόμιμο) τῆς διασκευῆς α, ἓνα κείμενο δηλαδή ποὺ στὴν οὐσία δὲν ἀντιπροσωπεύει κάτι ἀπτό, ἀλλὰ κατασκευάζεται ἐκ νέου ἀπὸ τὴν τοποθέτηση δύο παραλλαγῶν του, τῆς μᾶς ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη (πρῶτα τῆς παραλλαγῆς –σχεδὸν διασκευῆς N καὶ ὕστερα τῆς S), χωρὶς νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν οἱ μεγάλες διαφορὲς μεταξύ τους; Μπορεῖ βεβαίως κάποιος νὰ ἀντιτάξει τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ χειρόγραφο P διασφαλίζει τὸν ἀναγκαῖο ἔλεγχο γιὰ τοὺς πρῶτους 1200 στίχους. Ὅμως τὸ P ἔχει καὶ αὐτὸ τὴ δική του φυσιογνωμία, καὶ ὅπως θὰ διαπιστώσουμε στὴ συνέχεια, τέτοιος συστηματικὸς ἔλεγχος, σὲ ὀρισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, δὲν ἐπιχειρεῖται στὴν νέα ἔκδοση. Δὲν θὰ ἦταν συνεπῶς ὀρθότερο νὰ εἶχε προκριθεῖ μία παράλληλη ἔκδοση τῶν τριῶν παραλλαγῶν S, N, P, ὅποτε θὰ μπορούσαμε νὰ διαβάσουμε ξεχωριστὰ καὶ μὲ ἄνεση κάθε μία παραλλαγή τῆς διασκευῆς α; Ἔχω λοιπὸν ἀμφιβολίες γιὰ τὴ χρησιμότητα τοῦ «σύνθετο» κειμένου στὸ ὁποῖο καταλήγει ἡ ἔκδοση Ἀγαπητοῦ. Φοβοῦμαι δηλαδή ὅτι ἡ διαφορὰ στοὺς ὅρους σύνθετο καὶ μεικτὸ κείμενο ποὺ εἰσάγεται στὴ σ. 238 τῆς Εἰσαγωγῆς δὲν εἶναι ἀπόλυτα σαφής. Δὲν φέγω φυσικὰ τὸν ἐκδότη. Ὁ ἴδιος εἶναι ποὺ τονίζει, στὴν ἴδια σελίδα, ὅτι καταχρηστικὰ ὀνομάζουμε διασκευὴ α τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσής του καὶ ὅτι οἱ διαφορὲς τῶν τριῶν παραλλαγῶν μᾶς ἀπαγορεύουν νὰ ἀνακατασκευάσουμε τὴν διατύπωση τῆς διασκευῆς α, παραδεχόμενος ἔτσι ρητὰ ὅτι τὸ δικό του κείμενο ἀποτυπώνει μόνο τὴ δομὴ τῆς διασκευῆς αὐτῆς (πάλι στὴ σ. 238' ἡ ἴδια ἄποψη ἐπαναλαμβάνεται στὴ σ. 232). Εἶναι ὅμως ἡ ἀπλὴ ἀποτύπωση τῆς δομῆς ἑνὸς κειμένου, καὶ ὄχι ἡ κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβέστερη ἀπόδοση τῆς διατύπωσής του τὸ ζητούμενο μᾶς ἔκδοσης; Μὲ τὸ σκεπτικὸ αὐτὸ ἀναιρεῖται ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ ἐκδεδομένου κειμένου, ὅπως τὴ γνωρίζαμε ὡς τώρα τουλάχιστον. Τὸ (ἀναμφισβήτητο) γεγονός τῆς ἀδυναμίας ἀνασύνθεσης τῆς διατύπωσης τῆς διασκευῆς α ἰσοδυναμεῖ κατὰ τὴν ταπεινὴ μου γνώμη μὲ παραδοχὴ τῆς ἀδυναμίας μας νὰ τὴν ἐκδώσουμε μὲ τὴν κλασικὴ μέθοδο, καὶ ἔχει ὡς ἀναγκαστικὴ συνέπεια τὴν προσφυγὴ στὴ λύση τῆς ἔκδοσης κάθε παραλλαγῆς τῆς χωριστά, ἢ, καλύτερα, ἀντι-

κριστά. Και με αυτήν την λύση θα είχε αποτυπωθεί άσφαλώς ή δομή του κειμένου, ίσως μάλιστα θα είχε γίνει αντιληπτή πιό εύκολα και περισσότερο παραστατικά. Σε ένα σημείο της εισαγωγής (σ. 97, σημ. 17) ο εκδότης παραπέμπει στην έκδοση της «παραλλαγής α» της *Ιστορίας Πτωχολέοντος* από τον Γ. Κεχαγιόγλου, απ' όσο όμως μπόρεσα να αντιληφθώ, εκεί οι αποκλίσεις μεταξύ των κωδίκων V και N της συγκεκριμένης παραλλαγής (διασκευής, θα προτιμούσε ο Άγαπητός) του *Πτωχολέοντος* είναι πολύ μικρότερες απ' ό,τι εκείνες που υπάρχουν μεταξύ των παραλλαγών S, N, και P της διασκευής α του *Λιβίστρου*, άρα και ή ανασύνθεση της διατύπωσης της καθίσταται εύκολότερη και σαφώς έπιτεύξιμη. Στην περίπτωση του *Λιβίστρου* δέν μπορώ να καταλάβω, για να φέρω ένα μικρό παράδειγμα, πώς υπάρχει ή βεβαιότητα ότι ή διασκευή α είχε στον στ. 2669 τή φράση όπου ούκ έφάνη εις τήν γήν ποτέ καλλιώτερός του, δηλαδή τήν έκδοχή του N (πρβ. και τον στ. 3014, ο στ. 2669 δέν παραδίδεται στον S), ενώ ο P έχει τὸ ἀκόμη εις γήν ούκ έπescen, οὐδὲ ἄλλον έγεννήθην, και ο E τὸ ἀκόμη τέτοιον εις τήν γήν ποτέ οὐδέν εύρέθη. Δέν είναι άραγε ένδεχόμενο ο συγκεκριμένος στίχος της διασκευής α να άρχιζε με τή διατύπωση τὸ ἀκόμη, και να συνέχιζε με έναν τρόπο που θα θύμιζε περισσότερο τους P και E, τον όποιον όμως είναι αδύνατο πλέον να προσδιορίσουμε; Γιατί να ακολουθήσουμε άπαραιτήτως τήν έκδοχή του N;

Ο εκδότης αισθάνεται άλλεργία άπέναντι στή στεμματική μέθοδο. Είναι ή αντίδρασή του αυτή άπολύτως ύγιής και άσφαλώς δικαιολογημένη λόγω των περίπλοκων, σκολιων και καμπύλων έφαρμογών και καταχρήσεων της αυτής μεθόδου από διάφορους εκδότες βυζαντινων ή πρωτονεοελληνικών κειμένων, εκπροσώπους ποικίλων έκδοτικών ιδιαιτεροτήτων, οι όποιοι φάχουν να βρούν άπεγνωσμένα μιá βάση έκδοσης, που άποδεικνύεται τελικώς ανώμαλη στον μέγιστο βαθμό, όλισθηρή και έφάμαρτη. Συμφωνώ λοιπόν με τήν άρνηση της δυνατότητας συγκρότησης στεμμάτων με τήν παραδοσιακή έννοια του όρου σε έκδόσεις κειμένων όπως ο *Λιβίστρος*, δέν παθαίνω όμως και άλλεργία. Κάπου ή στεμματική μέθοδος που τή διώχνουμε από τήν πόρτα, μπαίνει, κατά τή δική μου τουλάχιστον αντίληψη, από τὸ παράθυρο. Μιá σχετική έρώτηση: στή σ. 249 ο Άγαπητός δηλώνει ότι στον στ. 1481 έχει υίοθηθηί ή έκδοχή παράξενος των χειρογράφων NPΣ και όχι ή έκδοχή πανεξέρετος του όδηγητικού χειρογράφου S, λόγω (και) της στήριξης που παρέχουν τὰ χειρόγραφα EV των όποιων οι έκδοχές ταυτίζονται με εκείνη των NPΣ. Δέν άποτελεί αυτό δείγμα έφαρμογής, σε ύποτυπώδη έστω μορφή, της στεμματικής μεθόδου; Δέν είναι αυτός ο (θεμιτός για μένα) έλεγχος της άξιοπιστίας του όδηγητικού χειρογράφου μέσω των γραφών των ύπολοίπων, σε όρισμένες, έστω μεμονωμένες, περιπτώσεις, όπου οι αποκλίσεις των χειρογράφων δέν είναι τόσο μεγάλες,

μιά απόδειξη ότι ένιότε μπορούμε νά διαπιστώσουμε τήν αὐθεντικότερη γραφή μὲ τήν παραδοσιακὴ μέθοδο, ἔστω κι ἂν αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπει τήν εὐρύτερη χρησιμοποίησή της, ἢ ὁποία ὅπωςδήποτε θὰ κατέληγε σὲ ἀνεπίτρεπτα ἀποτελέσματα καὶ σὲ κατασκευὴ ἑνὸς σουρεαλιστικοῦ στέμματος; Μποροῦν νά προσαχθοῦν ἐν τούτοις ὀρισμένα παραδείγματα ἀπὸ τήν ἔκδοση Ἀγαπητοῦ, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴ δική μου ἀντίληψη, δὲν δείχνουν συνέπεια πρὸς τήν περίπτωσι τοῦ στ. 1481 καὶ τήν ὀρθὴ λύσι ποῦ ἐπιλέχθηκε ἐκεῖ. Στὸν στ. 2455 ἐπιλέγεται τὸ μεταγυρίζωμαι ... τὸ κοντάριν τοῦ ὀδηγητικοῦ χειρογράφου S, ἀντὶ τοῦ μεταχειρίζωμαι τοῦ N ἢ τοῦ συναφοῦς μεταχειρίζωμαι τῶν PEV. Ἄραγε ἐδῶ δὲν στηρίζεται καλύτερα ἢ ἔκδοχὴ μεταχειρίζωμαι (ἢ μεταχειρίζωμαι), ἢ ὁποία ὑπάρχει καὶ σὲ δύο ἀνεξάρτητες διασκευές (E καὶ V) ἀλλὰ καὶ σὲ δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς παραλλαγές τῆς διασκευῆς α (N καὶ P); Μήπως τελικὰ τὸ μεταγυρίζωμαι, καταχωρισμένο καὶ στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ, εἶναι ἓνα ἀπλὸ ἀντιγραφικὸ σφάλμα τοῦ S; Καὶ μία ἄλλη μικρὴ, συναφῆς πρὸς τὰ παραπάνω, ἐρώτησι: Γιατί στὴ σ. 104 ὁ ἐκδότης ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νά προκρίνει στὸν στ. 1872 τὴ γραφὴ βεβαιώσεις τῶν κωδίκων NEV (ὁ στίχος δὲν παραδίδεται στὸν P) ἔναντι τῆς γραφῆς πιστώσις τοῦ χειρογράφου S; Γιατί ἄραγε ἢ ἐγγύτητα τῆς παραλλαγῆς N (τῆς διασκευῆς α) πρὸς τὶς διασκευές E καὶ V δὲν ἀποκαλύπτει ὁποιοσδήποτε στεμματικὴς σχέσεις, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ ἐκδότης στὴ σ. 105; Μόνη της ἢ περίπτωσι δὲν ἀποδεικνύει ἀσφαλῶς τίποτε, σὲ συνδυασμὸ ὅμως μὲ ἄλλες παρόμοιες, ὅπως αὐτὴ τοῦ στ. 1481 ποῦ μόλις εἶδαμε, κάτι δείχνει, καὶ ἐπιβάλλει σὲ μερικὲς περιπτώσεις νά εἴμαστε περισσότερο πρόθυμοι νά δεχθοῦμε στὸ κείμενο τήν ἔκδοχὴ ποῦ παραδίδουν ὁμόφωνα τὰ χειρόγραφα NEV ἢ PEV ἔναντι τῶν μεμονωμένων ἐκδοχῶν τοῦ S ἢ τοῦ N. Δὲν συμμερίζωμαι τήν ἄποψι ὅτι τὸ πιστώνω ἔχει πῶ ἐντονὴ νομικὴ χροιά ἀπὸ τὸ βεβαιώνω (σ. 105, σημ. 57). Ἀκόμη ὅμως κι ἂν ἔχει, πάλι αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νά δικαιολογηθεῖ ἢ ἐπιλογὴ τοῦ πιστώσις. Ὁ ἐκδότης ὑποστηρίζει ὅτι οἱ τέσσερις στίχοι ποῦ παραδίδουν τοὺς συγκεκριμένους τύπους εἶναι τέσσερις ἀπολύτως νόμιμες ἐκδοχές, ἐπειδὴ κανένας ἀπὸ τοὺς τέσσερις στίχους δὲν παρουσιάζει νοηματικὸ ἢ μετρικὸ πρόβλημα· ἀπὸ αὐτὲς ὁ ἐκδότης δὲν ἐπιτρέπεται νά ἐπιλέξει κατὰ τήν κρίσι του μίαν, προκειμένου νά ἀνασυγκροτήσι ἓναν ὑποθετικὸ ἀρχικὸ στίχο ποῦ θὰ περιεῖχε τὸ βεβαιώσις. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι νόμιμη ἢ ἔκδοχὴ τοῦ S, δὲν ἀποτελεῖ ὅμως αὐτὸ καταλυτικὸ ἐπιχείρημα κατὰ τῆς δυνατότητας ἀνίχνευσις σχέσεων τῶν παραλλαγῶν μεταξύ τους καὶ, στὴ συνέχεια, ἐπιλογῆς τῆς πῶ πιθανῆς ἐκδοχῆς. Δὲν εἶμαι σὲ θέση νά πῶ μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ βεβαιώσις ὑπῆρχε ὅπωςδήποτε στὴ διασκευὴ α, γι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ τολμοῦσα νά προβῶ στὴν ἔκδοσή της μὲ τὸν τρόπο ποῦ ὑποδεικνύει ὁ Ἀγαπητός, αὐτὸ φαίνεται ὅμως πιθανότερο.

Παρόμοιες περιπτώσεις υπάρχουν κι άλλες. Στόν στ. 43 επιλέγεται τὸ νὰ συχνοαστενάξῃ τοῦ Ν καὶ ὄχι τὸ ἐσχίζετον τοῖς πόνουις τοῦ Ρ πού ὁμως συμφωνεῖ περισσότερο μὲ τὸ σχίζεται ἐκ τοῦς πόνουις τοῦ Ε. Δὲν ἰσχυρίζομαι ὅτι πρέπει ἐξάπαντος νὰ ἐπιλεγεῖ ἡ γραφὴ τοῦ Ρ ὡς ἔχει, δὲν ἀποκλείεται ὁμως ἡ διασκευὴ α νὰ περιεῖχε κάποιον τύπο τοῦ ρήματος *σχίζομαι*. Ποιὰ μορφή εἶχε ἀκριβῶς ὁ στίχος δὲν μπορῶ νὰ τὸ ξέρω, γι' αὐτό, ἄλλωστε, ἐπαναλαμβάνω, προσωπικὰ θὰ ἐπέλεγα τὴ παράλληλη ἔκδοση τῶν παραλλαγῶν. Νόμιμη εἶναι ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Ν, νόμιμη καὶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Ρ, νόμιμη καὶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Ε. Ἔτσι ὁμως δὲν ἀπαντᾶται τὸ ἐρώτημα τί εἶχε ἢ τί περίπου εἶχε ἡ διασκευὴ α, ἐρώτημα τὸ ὁποῖο θέτει καὶ προϋποθέτει ἡ ἔκδοση Ἀγαπητοῦ.

Στόν στ. 73 επιλέγεται), πολὺ ὀρθά, τὸ βιάζεις με τῶν ΡΕV (νόμιμη ἐκδοχὴ, ὑποθέτω) καὶ ὄχι τὸ βιάζεσαι τοῦ Ν (ἐπίσης νόμιμη ἐκδοχὴ ὅπως ὀρθά, γιὰ παράδειγμα, στόν στ. 463 επιλέγεται ἡ ἐκδοχὴ ἄνθρωπον τῶν ΡΕV καὶ ὄχι τὸ ἐξίσου νόμιμο (μήπως καὶ λίγο παραπάνω ἐδῶ, καθὸ «βυζαντινότερο»;) ἄγνωρον τοῦ Ν. Γιατί ὁμως δὲν γίνεται τὸ ἴδιο στόν στ. 43 πού συζητήσαμε μόλις παραπάνω; Γιατί δὲν ἀκολουθεῖται αὐτὴ ἡ ὀρθὴ πρακτικὴ καὶ στόν στ. 897, ὅπου επιλέγεται ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Ν ἐπέτετον καὶ ἔρχετον, καὶ ὄχι ἐκείνη τοῦ Ρ νὰ πέτεται νὰ ἔρχεται, ἡ ὁποία ὁμως εἶναι περισσότερο σύμφωνη μὲ ἐκείνη τῆς διασκευῆς Ε νὰ πέτεται καὶ νὰ ἔρχεται; Μὲ ποιὸ σκεπτικὸ μπορούμε ἐδῶ νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενον ἡ διασκευὴ α νὰ περιεῖχε τὴν ἐκδοχὴ τῶν ΡΕ; Ἀκόμη καὶ ἂν ἡ γενεαλογικὴ σχέση τῶν Ρ καὶ Ε εἶναι ὄντως στενὴ, πράγμα ὄχι βέβαιο, στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι οὔτε αὐτὸ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀπαραίτητη ἀπόρριψι τῆς ἐκδοχῆς τους.

Γιατί, γιὰ νὰ δώσω ἀκόμη ἓνα παράδειγμα, στόν στ. 262 δὲν προτιμᾶται ἡ ἐκδοχὴ τῶν ΡΕ νὰ μεταθέσῃ τὴν ὀργῆν (θυμὸν Ε), ἀλλὰ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Ν νὰ μεταπέσῃ ν' ἀλλαγῆ; Ἄν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν πόσο συχνὰ ἀπὸ τὸν στ. 1214 κ.έ. συμφωνοῦν τὰ χειρόγραφα SPEV μεταξὺ τους, παρέχοντας γραφὴ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Ν, ἡ ὁποία καὶ ὀρθῶς δὲν επιλέγεται ἀπὸ τὸν ἐκδότη πού προτιμᾶ αὐτὸ πού παραδίδουν τὰ χειρόγραφα SPEV, τότε νομίζω ὅτι ὁ ἐκδότης θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πολὺ πιὸ διστακτικὸς στὴν υἰοθέτησι τῶν ἐκδοχῶν τῆς παραλλαγῆς Ν στὸ πρῶτο μέρος τοῦ κειμένου, ὅταν ἡ παραλλαγὴ Ρ καὶ οἱ διασκευὲς Ε καὶ V δίνουν ὁμόφωνα κάτι διαφορετικόν.

Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσι τῆς νέας ἔκδοσι προκύπτουν ὁμως καὶ ὀρισμένες ἄλλες ἀπορίες. Νά μία: γιατί στόν στ. 3402 επιλέγεται τὸ ἤξευρα βάσει τῶν χειρογράφων EV, ἐνῶ ὅλα τὰ χειρόγραφα τῆς διασκευῆς α δείχνουν ὅτι καὶ ἐδῶ ἡ Ροδάμνη ἀπευθύνεται ἄμεσα στόν ξένον τοῦ στ. 3400 (ξένε μου); Ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα μάλιστα πληροφοροῦμαστε ὅτι τὸ Ν δίνει ἤξευρε, τὸ S ἔξευρε καὶ τὸ Ρ γίνωσκε, παραδίδουν δηλαδὴ ὅλα προστακτικῶς.

Δηλαδή σε σύγχρονα ελληνικά ή Ροδάμνη, κατά τη διασκευή α, λέει: ούτε πού κατάλαβα (οὐκ ἐγνωρίζω) πὼς φθάσαμε τελικά στην Αἴγυπτο, τοῦτο μόνο νὰ ξέρεις (ἔξευρε), ξένε μου, ὅτι καθόμουν στη σέλα καὶ πετοῦσα πάνω στὰ σύννεφα. Ἄν δεχθοῦμε πάλι τὴν ἄλλη ἐκδοχή (EV), γίνεται μιὰ μικρὴ ἀλλαγὴ, δηλαδή ἡ Ροδάμνη ἀναφέρεται στὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό: τὸ μόνο πού καταλάβαινα (ἔξευρα) ἦταν ὅτι καθόμουν στη σέλα καὶ πετοῦσα πάνω στὰ σύννεφα. Κατὰ τὴ γνώμη μου οὔτε ἐδῶ ὑπάρχει νοηματικὸ ἢ μετρικὸ πρόβλημα. Ἔχουμε, ὅμως, δύο νόμιμες καθ' ὅλα ἐκδοχὲς καί, ἐφόσον ἐκδίδεται ἡ διασκευὴ α, τὴν ἐκδοχὴ της θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιλέξουμε.

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει στοὺς στ. 408-409: ἐπιλέγεται τὸ τρίτο πρόσωπο ἦτον ... ἐδουλώνετο τοῦ P, ἐνῶ ὁ N καὶ ὁ E μεταφέρουν τὰ λόγια σὲ πρῶτο πρόσωπο ἦμουν ... ἐδουλώνομαι (γιὰ τὴν ἀκριβεία ἐδουλώνωμου ὁ N). Κατὰ τὴν ἀποψή μου καὶ ἡ διασκευὴ α εἶχε πιθανότατα πρῶτο πρόσωπο, παρὰ τὴ μεμονωμένη παράδοση τρίτου προσώπου σὲ μία μόνο ἀπὸ τὶς διασκευές της (P). Μήπως, λοιπὸν μὲ τέτοιου εἴδους λύσεις πού προκρίνει καμιά φορὰ (ὄχι πάντα φυσικά) ὁ ἐκδότης καταλήγουμε ἐνίοτε σὲ μεικτὸ κείμενο;

Στοὺς 611-624 διαβάζουμε μιὰ προφητεία τοῦ μάντη σὲ τρίτο πρόσωπο: Λίβιστρος γῆς λατινικῆς, ἄρχων τοπάρχης μέγας ... μέλλει τοῦ τόπου τοῦ γονικοῦ νὰ γένηται καὶ ξένος ... Χρυσὸν ... νὰ διαδεχθῆ ... νὰ χάσῃ τὴν Ροδάμνην ... νὰ γίνετα δεσπότης ... Ὁ ἐκδότης προκρίνει τὴν ἐκδοχὴ τοῦ P. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι τὰ λόγια τοῦ μάντη ἀπευθύνονταν κατεῦθεϊαν στὸν Λίβιστρο σὲ δεῦτερο πρόσωπο, τουλάχιστον στὸ χειρόγραφο N, στὸ ὁποῖο παραλείπονται δυστυχῶς οἱ στ. 526-614. Ὡστόσο, ἀπὸ τὸν στ. 615 καὶ ἐξῆς στὸν N παραδίδονται τύποι ρημάτων σὲ δεῦτερο πρόσωπο (διαδεχθεις, δηλαδή διαδεχθῆς, κοσμοκρατῆς δηλαδή ἴσως κοσμοκρατήσης, εὐγης, ὑπάγης ... εὐρης, εὐρεις, γύνεσε δηλαδή γίνεσαι, συναποθάνης). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ χειρόγραφο E, ὅπως καὶ τὸ P, δίνει τύπους ρηματικούς τριτοπρόσωπους, ὅμως σὲ ἓνα σημεῖο, σὲ πλήρη ἀντίθεση πρὸς ὅσα προηγούνται, παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα E (στ. 554 τῆς ἐκδοσης Lambert) δεῦτερο πρόσωπο: καὶ κόρην τὴν παράξενον νὰ ζήσης, ν' ἀποθάνης. Ἴσως αὐτὸ τὸ δεῦτερο πρόσωπο ἀποτελεῖ κατάλοιπο τῆς ἀρχικῆς, δευτεροπρόσωπης ἐκδοχῆς τῶν συγκεκριμένων στίχων τοῦ προτύπου τοῦ E, ἡ ὁποία στη συνέχεια τροποποιήθηκε. Καὶ τὸ χειρόγραφο V στὸν στ. 498 τῆς ἐκδοσης τῆς Λεντάρη (βλ. παρακάτω (2)) παραδίδει στὸ ἀντίστοιχο χωρίο: Λίβιστρε, γῆς λατινικῆς, ἄρχον, τοπάρχα μέγα, μὲ τὰ ρήματα πού ἀκολουθοῦν σὲ δεῦτερο πρόσωπο. Κάτι ἀντίστοιχο ἐνδεχομένως εἶχε καὶ ὁ N καὶ γενικότερα ἡ διασκευὴ α, δηλαδή ὅλα τὰ ρήματα θὰ ἦταν σὲ δεῦτερο πρόσωπο, καὶ ὁ μάντης δὲν θὰ χρησιμοποιοῦσε τὸ ἐπισημότερο, καὶ ἴσως προφητικότερο τρίτο πρόσωπο, ἀλλὰ τὸ δεῦτερο, μὲ μία κλητικὴ προσφώνηση στὴν ἀρχή. Μιὰ παρόμοια, ἀπὸ τὴν ἀποψή

τῆς «διαπλοκῆς» τῶν διαφορῶν παραλλαγῶν, περίπτωση ἐπισημαίνεται στὸν στ. 1081, ὅπου ἐπιλέγεται ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Ν καὶ πάλιν τὸν μακρόθυμον οἱ πάντες [τὸν] ἐπαινοῦσιν, πού ταυτίζεται μὲ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ V (δὲν εἶναι σπάνιο τὸ φαινόμενο), ἀντὶ τῆς ἐκδοχῆς τοῦ Ρ ὡς πάλαι τὸ μακρόθυμον οἱ πάντες ἐπαινώσι, ἢ ὅποια συμφωνεῖ μὲ ἐκείνη τοῦ Ε ὡς πάλε τὸ μακρόθυμον οἱ πάντες τὸ ἐπαινοῦσιν. Θὰ μπορούσα νὰ συμφωνήσω ἐδῶ μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἐκδότη, ἐφόσον μάλιστα ἡ ἐκδοχὴ τὸν μακρόθυμον ταιριάζει νοηματικὰ καλύτερα μὲ ὅσα προηγῶνται στὸν στ. 1080: Θυμῶδης πᾶς καὶ μανικὸς φέγεται παρὰ πάντων. Ὅμως θὰ προτιμοῦσα, ἐφόσον τὰ δεδομένα τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου εἶναι ἴδια, νὰ εἶχε προκριθεῖ καὶ στοὺς στ. 611-624 τὸ δεῦτερο πρόσωπο στὴν προφητεία τοῦ μάντη.

Νά τώρα καὶ μερικὲς ἐπιμέρους μικρὲς παρατηρήσεις στὴν ἔκδοση:

Στ. 487: νὰ ἔχη τὸ γένιν στρογγυλόν, τὴν ὄψιν ὡς τὸ χιόνι. Περιγράφεται τὸ ἀνδρικό πρόσωπο τοῦ Ἑρωτα. Εἶναι ὅμως τὸ ἀπόλυτο λευκὸ δείγμα ἀνδρισμοῦ; Στὸ Βυζάντιο λευκὸ πρόσωπο ἔχουν οἱ σκιατραφεῖς (γυναῖκες, εὐνοῦχοι κτλ.). Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Ρ εἶναι ὡς σιτόχροι, ἐνῶ τοῦ Ε ὡς τὸ χρέος. Ἐχω τὴν ἐντύπωση ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν ἀκατανόητη ἐκδοχὴ τοῦ Ε κρύβεται τὸ ὡς σιτόχροι, ἢ κάτι παρόμοιο, τὸ ὁποῖο πιθανῶς ἀποτελοῦσε καὶ τὴν ἀρχικὴ διατύπωση τῆς διασκευῆς α.

Στ. 810: δρόμον ἐπεριεπάτουν. Μὲ δεδομένο ὅτι ὁ Ν δίνει δρόμο, μήπως θὰ μπορούσαμε νὰ γράψουμε δρομοεπεριεπάτουν;

Στ. 1006: Διαβάζουμε στὸ ὑπόμνημα νὰ στέκουσιν ὀλόρθοι scripsi (νὰ στέκουντε ὀλόρθοι Ε νὰ στέκουσιν ὡς βίγλα V): εἰστίκουντο ἡλύθροι Ρ: τὸ δόντι τὸ καθέναν νὰ στήκουν καὶ ἐκ τοῦ λίθου Ν. Τί ἀντιπροσωπεύει ἡ διόρθωση νὰ στέκουσιν ὀλόρθοι; Ἐχει ἄραγε καμία πιθανότητα νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν αὐθεντικὴ μορφή τῆς διασκευῆς α; Ἄν θεωρηθεῖ βέβαια ὡς διόρθωση *exempli gratia*, ἔχει καλῶς. Ὅμως καὶ ὁ Ε (στέκουντε) καὶ ὁ Ρ (εἰστίκουντο) καὶ ὁ Ν (νὰ στήκουν καὶ, μᾶλλον ἀντιγραφικὸ σφάλμα ἀντὶ νὰ στήκουνται), ἔχουν τύπους τοῦ ρήματος στήκομαι /στέκομαι, τὸ στέκουσιν εἶναι ἡ ἐκδοχὴ μόνον τοῦ V, ἄρα ἡ ἐπιλογὴ τοῦ στέκουσιν ἐκ μέρους τοῦ ἐκδότη λίγες πιθανότητες ἔχει νὰ εἶναι ὀρθή.

Στ. 1013-1014: καὶ τὸ καθέναν τῶν ἡχῶν τοῦ καθενὸς τοῦ ξύλου ἤκουσες πῶς ἐφώναζεν ἐκ τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου. Τὸ ἤκουσες πῶς δὲν δίνει νόημα κατὰ τὴν ἀποψή μου. Μήπως πρέπει νὰ γραφεῖ ἤκασες πῶς (τοῦ εἰκάζω); Τὸ νόημα εἶναι περίπου τὸ ἐξῆς: θὰ νόμιζες (θὰ φανταζόσουν) πῶς κάθε ἦχος κάθε ξύλο φώναζε ἀπὸ τὴν πνοὴ τοῦ ἀνέμου.

Στ. 1052-1053: «Δίχα τῶν ἔργων ἀπρακτεῖς, καὶ ἐσὺ ἀπὸ ἐμὲν τό μάθε, καὶ εἰς σὲ νεκρὰ τὰ πράγματα, πίστευε τό σὲ λέγω». Σὲ ὀρισμένα σημεῖα τῶν ἐπιγραφῶν τῶν δώδεκα Ἀρετῶν τοῦ κάστρου ὑπάρχουν, κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἀμυδρὲς ἀπηχήσεις ἀπὸ χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Γιὰ παράδειγμα τὸ ἀγάπην οὐ φυλάγεις τοῦ στ. 1069 θυμίζει κάπως τὸ ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω ἀπὸ τὴν Α΄ Κορ. 13, 2, ἐνῶ ὁ κάπως περιεργὸς στίχος τῆς Ἑλεημοσύνης 1094 καὶ ἐλεήσετε τοὺς κλαίγοντας νὰ μὴ θανατωθῆτε ἐξηγεῖται, ἀν θυμηθοῦμε τὸ χωρίο τοῦ Τοῦβιτ 12,

9 ἐλεημοσύνη ἐκ θανάτου ρύεται. Ἐπίσης οἱ στ. 1081-1082 Θυμῶδης πᾶς καὶ μανικὸς φέγεται παρὰ πάντων, καὶ πάλιν τὸν μακρόθυμον οἱ πάντες ἐπαινοῦσιν θυμίζει λίγο τὰ χωρία τῶν Παροιμιῶν 11, 25 ψυχὴ εὐλογουμένη πᾶσα ἀπλή, ἀνὴρ δὲ θυμῶδης οὐκ εὐσχήμων καὶ 15, 18 ἀνὴρ θυμῶδης παρασκευάζει μάχας, μακρόθυμος δὲ καὶ τὴν μέλλουσαν καταπραΰνει. Δὲν γνωρίζω ἂν ὑπάρχουν σὲ δυτικὲς ἐκκλησίες ἀγάλματα τῶν Ἀρετῶν μὲ χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὰ χέρια, ἂν ὑπάρχουν ὅμως, σίγουρα θὰ ἐξηγοῦνταν καλύτερα τὰ πράγματα. Δὲν ξέρω ἐπίσης ἂν τὸ θέμα ἐρμηνεύεται ἐπαρκῶς μόνο μὲ βάση τὴς προσωποποιήσεις τῶν Ἀρετῶν στὴ βυζαντινὴ τέχνη. Ἀντίστοιχες προσωποποιήσεις ὑπάρχουν καὶ στὴ λογοτεχνία, θυμᾶμαι, π.χ., τὴν προσωποποίηση τῶν Ἀρετῶν στὸν Ποιμένα τοῦ Ἐρμᾶ, μάλιστα ἔξω ἀπὸ ἕναν πύργο ("Ὁρασις 16 (III, 8), Ehrman 212). Ὁ στίχος πάντως ποὺ παραθέτω ἐδῶ θυμίζει σαφῶς τὸ χωρίο τῆς Καθολικῆς Ἐπιστολῆς Ἰακώβου 2, 20 ἢ πίστις χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστί. Θὰ εἶχα μάλιστα τὸν πειρασμὸ νὰ προτείνω τὴ διόρθωση τοῦ ἦσεν ἐκράτη πράγματα πίστευε τὸ σὲ λέγω τοῦ N σὲ εἶσαι νεκρά, τὰ πράγματα πίστευε τά σὲ λέγω (πρβ. καὶ P ἦσαν νεκρά τὰ πράγματα πρόσχε τ+ἂ σὲ λέγω). Ὅμως ἡ Δικαιοσύνη στὸ χωρίο τοῦ Λιβίστρου, ἂν δεχθοῦμε τὴ συγκεκριμένη πρόταση, θὰ πρέπει νὰ ἀπευθύνεται κατεῦθεϊαν στὴν Πίστη, ὡστόσο πουθενὰ ἄλλοῦ στὴν ἐνότητα τῆς ἐκφράσεως τῶν Ἀρετῶν ἢ μία Ἀρετὴ δὲν ἀπευθύνεται σὲ δεῦτερο πρόσωπο στὴν ἄλλη.

Στ. 3938-3939: τὸν ἥλιον εἶχεν μάρτυραν, καὶ εἰς τόπους μετ' ἐκείνον τὰ σύννεφα ἐσκέπαζαν τον, συνέπασχαν μετ' αὐτον. Τὸ ἐσκέπαζαν τον εἶναι ἡ γραφὴ τοῦ N, ἐνῶ τὸ ὀδηγητικὸ χειρόγραφο S ἔχει ἐσκεπάζετον. Προκειμένου μάλιστα νὰ συμφωνεῖ μὲ τὸν πληθυντικὸ ἐσκέπαζαν, τὸ συνέπασχεν τοῦ S διορθώνεται ἀπὸ τὸν ἐκδότη σὲ συνέπασχαν. Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητα. Ἄν θεωρήσουμε ὅτι ὑποκείμενο τοῦ ἐσκεπάζετον καὶ τοῦ συνέπασχεν εἶναι τὸ ἐννοούμενο ὁ ἥλιος, μπορεῖ νὰ γίνουν ἀποδεκτὲς καὶ οἱ δύο γραφεῖς τοῦ S: ὁ ἥλιος σκεπαζόταν μὲ σύννεφα (τὰ σύννεφα ἐσκεπάζετον) καὶ συνέπασχε μὲ τὸν Λιβίστρο.

Στ. 4456: Ἐκρίνα κρεῖττον τὸ νὰ ζῶ περι τὸν θάνατον μου. Μήπως πρέπει νὰ γράψουμε παρὰ; Βέβαια τὸ περι στηρίζεται ἀπὸ τὴν μαρτυρία ὄλων ἀνεξαίρετως τῶν χειρογράφων.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ ἔκδοση Ἀγαπητοῦ εἶναι μεῖζον ἐκδοτικὸ ἐπίτευγμα, ἄξιο κάθε ἐπαινοῦ, τὸ ὁποῖο ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴ μελέτη τοῦ Λιβίστρου. Προσφέρει, ἂν μὴ τι ἄλλο, μὲ ὑπευθυνότητα καὶ συστηματικὸ τρόπο τὸ σύνολο τοῦ κειμενικοῦ ὑλικοῦ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μιὰ προσφιλῆ στὸν ἐκδότη ἔκφραση, τῆς διασκευῆς α. Αὐτὸ καὶ μόνο χρειάζεσθαι μόνον ὄχι εὐκαταφρόνητο. Ἀφήνω κατὰ μέρος τοὺς γόνιμους καὶ πρωτότυπους θεωρητικὸς προβληματισμοὺς τῆς Εἰσαγωγῆς, ἀλλὰ καὶ τὴ συγκροτημένη ἐκδοτικὴ πρόταση ποὺ καταθέτει.

(2) Δὲν μπορῶ ὅμως δυστυχῶς νὰ πῶ τὸ ἴδιο γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς Vatican version τοῦ Λιβίστρου ἀπὸ τὴν Σ. Λεντάρη.⁶ Παλαιότερα εἶχα σχηματίσει

6. *Ἀφήγησις Λιβίστρου καὶ Ροδάμνης (Livistros and Rodamne). The Vatican Ver-*

θετικότερη εικόνα για τή συγκεκριμένη έκδοση, τὸ πλούσιο ὅμως ὑλικὸ ποὺ παρέχει ἡ έκδοση τοῦ Ἀγαπητοῦ με ἔκανε νὰ ἀλλάξω γνώμη. Χρειάστηκαν τόσα χρόνια γιὰ νὰ ἐκδοθεῖ τὸ συγκεκριμένο κείμενο, ὅμως, φοβοῦμαι ὅτι ἡ ἐκδότρια δὲν ὑποβλήθηκε κὰν στὸν κόπο νὰ συγκρίνει συστηματικὰ καὶ με προσοχὴ τὴ διασκευὴ τοῦ κώδικα τοῦ Βατικανοῦ με τὰ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ *Λιβίστρου*, γιὰ νὰ διορθώσει τουλάχιστον μερικὰ προφανῆ λάθη τοῦ χειρογράφου (ἐλπίζω ὅχι τῆς δικῆς τῆς μεταγραφῆς) ἢ νὰ υποβάλει στὴ δέουσα φιλολογικὴ βάσανο χωρία ποὺ ὀλοφάνερα πάσχουν. Ἀκολουθοῦν μερικὰ σχετικὰ παραδείγματα:

Στ. 146: *κ' ἔπεσαν με τὸ ταίριν <του> καὶ εὐρέθην φονεμένον*. Οἱ γωνιώδεις ἀγκύλες ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ *του* εἶναι προσθήκη τῆς ἐκδότριας. Ἀπὸ φωτογραφία ὅμως τοῦ συγκεκριμένου φύλλου τοῦ κώδικα ποὺ ὑπάρχει στὸ βιβλίο τοῦ Χατζηγιακουμῆ, διαπίστωσα ὅτι τὸ *τοῦ* ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο! Τέτοιου εἶδους ἀστοχίες ὑπάρχουν, βέβαια, σὲ ὅλες ἀνεξαίρετως τὶς ἐκδόσεις, καὶ φυσικὰ μίᾶ έκδοση δὲν κρίνεται μόνον ἀπὸ τὶς ἀναπόφευκτες σποραδικὲς παραναγνώσεις ἢ τὶς ἀνακρίβειες τοῦ κριτικῆς ὑπομνήματος. Ἀρκεῖ φυσικὰ νὰ μὴν περνοῦμε κάποια ὄρια.

Στ. 379-382: «Πόθε μου, διὰ τὸν ἄνθρωπον τοῦτο ἄς τὸν εἰποῦμε / τὸν Ποθοερωτοκράτορα μὴν τὸν συμπαθήσῃ». / Εἶπεν ὁ Πόθος: «Σιώπησε, τίποτε μὴ φοβᾶται». Καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμη οἱ στ. 417-419 τῆς διασκευῆς α ποὺ ἐξέδωσε ὁ Π. Ἀγαπητός («Πόθε μου, διὰ τὸν ἄνθρωπον τοῦτον νὰ τὸν εἰποῦμεν / τὸν ποθοερωτοκράτορα μὴ νὰ τὸν συμπαθήσῃ». / Καὶ ὁ Πόθος με εἶπεν: «Σώπασε, τίποτε μὴ λυπᾶσαι), εὐκολὰ θὰ γράφαμε καὶ στοὺς στίχους τῆς παραλλαγῆς τοῦ Βατικανοῦ τοῦτον ἀντὶ τοῦτο. Ἐλπίζω πὼς δὲν θὰ μοῦ ἀντιτείνει κανεὶς ὅτι ἡ μέθοδος τῆς προσφυγῆς στὰ ἄλλα χειρόγραφα γιὰ τυχὸν διορθώσεις δὲν εἶναι ἐνδεδειγμένη, ἐφόσον ἡ ἴδια ἡ ἐκδότρια ἐνίοτε τὴ χρησιμοποιεῖ (βλ., π.χ., τὴ διορθωση τοῦ στ. 3686).

Στ. 734-737: Καὶ πάλιν ἐνθυμίζω το, νὰ με τὸ ἀναδιδάξης / τὰ σὲ εἶπεν, τὰ σὲ ἐδίδαξεν ὁ μάντης ὁ προγνώστης». / Καὶ λέγει με διὰ τὰ πρόσωπα τοῦ Ἐρωτος τὰ τρία. / Λέγει με: «Τὸ τριπρόσωπον...». Ἡ περιττὴ ἐπανάληψη τοῦ λέγει εὐκολὰ παραμερίζεται, ἂν γράψουμε λέγε, ὁπότε ὁ στ. 735 ἀνῆκει στὸν Κλίτοβο καὶ μπορεῖ νὰ ἐπανεέλθει στὴ θέση του, ἀπ' ὅπου τὸν μετέθεσε ἡ ὑποψία τῆς ἐκδότριας. Ἡ λύση ποὺ προτείνω μοῦ φαίνεται πολὺ λιγότερο ριζικὴ ἀπὸ τὴ μετάθεση ἐνὸς ὀλόκληρου στίχου (τοῦ 736 πρὶν ἀπὸ τὸν 735).

Στ. 945: *εἰς δὲ τὸ ἄλλον του χαρτίν, πλὴν δὲ γραμμένα ταῦτα*. Δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω τί σημαίνει πλὴν δέ. Εἶναι, νομίζω, αὐτονόητο ὅτι πρέπει νὰ γραφεῖ ἦν δέ, ἢ πάλιν.

Στ. 947: *ὅτι ὁ καιρὸς συνέκλυσεν*. Τί θὰ πεῖ αὐτό; Κατὰ τὸν Λ. Πολίτη ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται σὲ πλημμύρες χεμμωνιάτικες. Μπορεῖ ὅμως τὸ ρῆμα

sion. Critical Edition with Introduction, Commentary and Index-Glossary by Tina Lendari. *Editio princeps* [Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, 10], Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, 2007, σσ. 511 (+ 5 πίνακες).

αὐτὸ νὰ ἔχει ὑποκείμενο τὴ λέξη *καιρός*; Δὲν νομίζω ὅτι ἡ ἄποψη αὐτὴ χρειαζόταν νὰ συζητηθεῖ στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκδότριας. Προφανῶς πρέπει νὰ γραφεῖ *συνέκλεισεν*, πρβ. τὸ ἀπόσπασμα Α τῆς ἔκδοσης Ἀγαπητοῦ (σ. 443, στ. 30 ὁ γὰρ *καιρός* ἐπέκλεισεν). Ἀκόμη καὶ σήμερα στὰ χωριά λένε ἔκλεισε ὁ *καιρός*, ὅταν μπαίνει ὁ χειμώνας! Μᾶλλον καὶ ὁ στ. 1177 τῆς ἔκδοσης Ἀγαπητοῦ (ὁ *καιρός* συνέκλεισεν) ἀνάλογα πρέπει νὰ διορθωθεῖ.

Στ. 1039: «*Ἦκουσες τέως τὴν βουλὴν τὴν σὲ ἐσυμβουλευτήν;*». Ἔτσι ὅπως ἐκδίδεται τὸ κείμενο, ὁ στίχος αὐτὸς ἀνήκει στὸν Κλίτοβο. Ὅμως προηγουμένως ὁ Λίβιστρος (στ. 1027) ἔχει ἤδη μιλήσει γιὰ τὴ συμβουλὴ κάποιου ἀπὸ τοὺς ἀκολουθοῦντες του, ἐπομένως, ἡ ἐρώτηση στὸ στόμα τοῦ Κλιτοβου μοιάζει ἀφύσικη. Ἄν πᾶμε στὰ ἄλλα χειρόγραφα, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ στίχος ἀνήκει στὸν Λίβιστρο, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ διακόπτεται πουθενὰ ὁ λόγος του, προχωρᾷ στὴ συμβουλὴ τοῦ ἀκολουθοῦντος του: Ἦκουσε τέως τὴν βουλὴν τὴν με ἐσυμβουλευθή (στίχ. 1265 τῆς ἔκδοσης Ἀγαπητοῦ). Νομίζω ὅτι θὰ πρέπει καὶ ἐδῶ νὰ γράψουμε: Ἦκουσε τέως τὴν βουλὴν τὴν με ἐσυμβουλευτήν. Οἱ στ. 1037-1038 τῆς rubrica πρέπει νὰ τεθοῦν ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸν στ. 1040.

Στ. 1042 καὶ 1062: *προσκύπτει καὶ ἐπρόσκυψεν*. Οἱ τύποι *προκύψουσι* τοῦ στ. 1033 καὶ *ἐπρόσκυψεν* τοῦ στ. 2114 ἐπιβάλλουν νὰ γράψουμε καὶ ἐδῶ *προκύπτει* καὶ *ἐπρόσκυψεν*. Ἄλλωστε συχνὰ οἱ προθέσεις πρὸς καὶ πρὸ μπερδεύονται στὰ χειρόγραφα.

Στ. 1197: «*Μηδὲν φοβᾶσαι*» λέγω τὴν «*πάντης μὴ ἐφαντάχθης*;». Μήπως πρέπει νὰ γραφεῖ *πάντως*, πρβ. τὸν στ. 2485: *πάντως μὴ ἔπαθες κακόν, πάντως μὴ ἐφαντάχθης*; Τὸ *πάντης* εἶναι πολὺ σπάνιο, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν ἀποκλείει τὴν δυνατότητα νὰ εἶναι σωστὸ στὴν προκειμένη περίπτωσι.

Στ. 1480: *ιδε το, θανατώνομαι*. Νὰ γραφεῖ *ιδε τό θανατώνομαι* (χωρὶς κόμμα φυσικά), βλ. καὶ τὸν στίχ. 1721 τῆς διασκευῆς α (*ιδε τά θανατώνομαι*).

Στ. 1652: τὸ νὰ *προδῶση θάνατον*. Ὅλα τὰ ἄλλα χειρόγραφα ἔχουν τὸ νοηματικὰ εὐλόγο *προσδῶση*, τὸ ὁποῖο, κατὰ πάσα πιθανότητα, πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ καὶ ἐδῶ.

Στ. 1677: *Νὰ ἦτον φονίσκου, κύρης μου, ληστοῦ νὰ εἶχε φύσιν*. Ἡ κλητικὴ προσφώνηση δὲν δίνει κανένα νόημα. Καταλαβαίνουμε εὐκόλα τί συμβαίνει ἂν δοῦμε τὸν στ. 1926 τῆς ἔκδοσης Ἀγαπητοῦ: *Νὰ ἦτον ληστοῦ χειρότερος, φονίσκου νὰ εἶχε φύσιν*. Παραφθορὰ τοῦ *χειρότερος* ἢ κάποιου παρόμοιου ἐπιθέτου (*χειρίστος*;) εἶναι καὶ τὸ *κύρης μου*. Ἄν ὄχι διόρθωσι, τουλάχιστον μιὰ ἐπισήμανση τοῦ προβλήματος στὰ σχόλια θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνῃ ἀπὸ τὴν ἐκδότρια.

Στ. 1718: *ποθοαναγνώθει τὴν γραφὴν, χαίρεται εἰς τὴν γραφὴν του*. Ἀντὶ γιὰ τὸ πρῶτο *τὴν γραφὴν* ὅλοι οἱ ἄλλοι κώδικες ἔχουν τὸ *χαρτίν*. Αὐτὸ προϋποτίθεται καὶ ἐδῶ στὴν πραγματικότητα. Ἄς προσέξουμε τὴν ἀνούσια ἐπανάληψη καὶ τὸ του στὸ τέλος τοῦ στίχου. Προσοχὴ ὅμως: ὁ κώδικας Ν παραλείπει τὴν λέξη *χαρτίν*. Ἐπομένως, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι πρέπει νὰ διορθώσουμε καὶ στὸν V: τὸ *χαρτίν*. Πιθανῶς ὁ διασκευαστὴς συμπλήρωσε ἕναν ἄμετρο στίχο μετὰ τὴν λέξη *τὴν γραφὴν*, χωρὶς νὰ σκεφτεῖ τὸ θέμα ἰδιαίτερα. Τὸ πρόβλημα ἔπρεπε ἐξάπαντος νὰ συζητηθεῖ στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα.

Στ. 1851: *ἀντικοττοῦσι τὰ βουνὰ καὶ κράζουσι εἴτι λέγω*. Ἡ Λεντάρη στὸ ὑπόμνημα τῆς λέει ὅτι ἡ λέξη *ἀντικοττώ* δὲν καταχωρίζεται στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ, ὅτι τάχα σημαίνει *echo* καὶ ὅτι συνδέεται μὲ τὸ καταχωριζόμενον στὸ LSJ *κοττεῖν* τοῦ λεξικοῦ τοῦ Ἑσυχίου! Βέβαια ἡ λέξη αὐτὴ στὸν Ἑσύχιον δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ ἤχο ἢ ἀντήχηση, ἀλλὰ ἐρμηνεύεται ὡς *τύπτειν, δορατεῖν*. Ἡ συχὴ ἀπόδοση τοῦ -ντ- ὡς -ττ- στὸν κώδικα τοῦ Βατικανοῦ ἐπιβάλλει νὰ γράψουμε *ἀντικοντοῦσι*. Τὸ *ἀντικοντώ* στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ ἐρμηνεύεται ὡς *συναγωνίζομαι*. Ἐνδεικτικὸς εἶναι καὶ ὁ ἀντίστοιχος στ. 2150 τῆς διασκευῆς α: *ἀκούεις ἀντίσηκον φωνὴν ὡς πρὸς τὴν ἐδικὴν σου*.

Στ. 2110: *συναζονται οἱ ἄρχοντες, τὸν γύρον οἱ τοπάρχαι*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ τῶν γύρων.

Στίχ. 2685: *Νὰ μετατραπεῖ σὲ κόμμα ἢ τελεία στὸ τέλος τοῦ στίχου, ἐφόσον ἀκολουθεῖ στὸν στ. 2686 ἢ ἀπόδοση τῆς πρότασης ἂν δύνασαι νὰ ποίσης ...*

Στ. 2924: *πόθου φροντίδα τὴν ἐμὴν οὐκ ἔθλιψε καρδίαν*. Ὁ κώδικας παραδίδει πόθος. Μήπως πρέπει νὰ γραφεῖ *ποθοφροντίδα*;

Στ. 3039-3040: *Καὶ πάλιν ἀναγκάζει τὴν ὁ Κλιτοβῶν νὰ λέγη / Ἄκουσε, ξένε, τὰ ἔπαθα, ἄρτι συμπόνεσέ με*. Παρὰ τὴν προειδοποίηση τοῦ στίχου 3039, ποὺ ἀποτελεῖ τίτλο ἐνότητας, δὲν μιᾶ ὁ Κλιτοβός, ἀλλὰ συνεχίζει κατευθείαν τὴν ἀφήγησή τῆς ἢ Ροδάμνη. Ἡ ἀναλογία πρὸς τοὺς στ. 3082-3084 (*Καὶ πάλιν ἀναγκάζει τὴν ὁ Κλιτοβῶν νὰ λέγη «Ναί, λέγε, ξενοδόχισσα, λέγε με νὰ σὲ λέγω»*). Ἄκουσε, ξένε, τὰ ἔπαθα καὶ νῦν συμπόνεσέ με, πρβ. καὶ 2991-2992) μᾶς ἐπιβάλλει νὰ υποθέσουμε ὅτι μεταξὺ τῶν στ. 3039 καὶ 3040 ἔχει ἐκπέσει ὁ στίχος *Λέγε με, ξενοδόχισσα, λέγε με νὰ σὲ λέω, ἢ κάτι παρόμοιο*.

Στ. 3121-3122: *Καὶ ὡς εἶδεν τὸ ἀμετάθετον, τὸ ἀσυγκατάβατό μου, / μόλις ἐσυγκατέβηκεν καὶ ἐδῶκεν θέλημάν του*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *θέλημάν μου*, πρβ. τὸν στ. 3120 *οὐκ ἐσυνεκατέβαινε ποσῶς εἰς θέλημάν μου, καθὼς καὶ τοὺς στίχους τῆς παραλλαγῆς α, 3523: οὐκ ἐσυνεκατένευεν ποσῶς εἰς θέλημαν μου, καὶ 3547: ἐπλήρωσε τὸ θέλημαν καὶ τὴν ἀπαντοχὴν μου, ἀλλὰ καὶ τὸν στ. 3433 τοῦ E: ἐπλήρωσα (l. ἐπλήρωσε Lambert) τὸ ἤθελα καὶ τοῦ καιροῦ τὸ τέλος*.

Στ. 3740-3741: *Φέγγος, τοὺς ἐτσιγάρισεν ὁ πόθος εἰς τὸν κόσμον / ἐντάμα τοὺς ἐπέτυχες καὶ παρηγόρησές τους*. Νὰ γραφεῖ *προστακτικὴ, παρηγόρησέ τους*, πρβ. τὸν στ. 4231 τῆς παραλλαγῆς α: *ἐντάμα τοὺς ἐπέτυχες, παρηγορήθησέ τους*.

Στ. 3775: *κράτειε το ἀντὶ ἐμέ, φίλα, περίπλεκέ τον*. Μήπως πρέπει νὰ γραφεῖ *φιλοπερίπλεκέ τον*;

Στ. 3837-3838: *Οἱ ἑκατὸν ἀγοῦροι του πεζεύουν, προσκυνοῦν τον. / Συναπαντοῦν τον οἱ ἑκατὸν, πεζεύουν, προσκυνοῦν τον*. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ στ. 3837 εἶναι τίτλος ἐνότητας στὸ χειρόγραφο καὶ θὰ ἔπρεπε φυσικὰ νὰ εἶχε τυπωθεῖ μὲ διαφορετικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα στὴν ἔκδοση, ὅπως γίνεται ἀλλοῦ.

Στ. 255, στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα: *Δὲν σημειώνεται ὅτι ὁ κώδικας πρὶν ἀπὸ τὸ ἁμαρτολόγ ἡμε ἔχει ἓνα δὲ supra lineam (ἢ φωτογραφία τοῦ φύλλου στὸν Χατζηγιακουμῆ, ἀλλὰ καὶ στὴν ἔκδοση τῆς Λεντάρη, ὀλοκάθαρα μάλιστα!)*.

Ἡ ἐκδότρια, ἀπὸ τὴν ἄλλη συχνὰ διορθώνει τὰ μὴ διορθωτέα. Παραδείγματα:

Στ. 105: *Γίνωσκε μὰ τοὺς πόνους μου τοὺς ἔπαθα στὸν κόσμον.* Ὅμως ὁ κώδικας τοῦ Βατικανοῦ παραδίδει τὸ ὑπέρμετρο (τὸ μόνο εἶναι;) μὰ τὰς πικρίας μου τὰς. Δὲν θὰ ἦταν ὀρθότερο, ἂν θέλαμε νὰ θεραπεύσουμε πάση θυσία τὸ μέτρο, νὰ γράφαμε τὰς πίκρας μου, ἀντὶ νὰ καταφεύγουμε στὴ ριζικὴ λύση τῆς υἰοθέτησης τῆς γραφῆς τῶν κωδίκων NE;

Στ. 155: Ὁβελίζεται τὸ ἄρθρον ἢ πρὶν ἀπὸ τὴν λέξιν *μέριμνα*. Ὅμως τὸ ἄρθρον ὑπάρχει καὶ στὸν P, χειρόγραφο μὲ τὸ ὁποῖο συνδέεται στενὰ ὁ V. Τὸ ἴδιο ἰσχύει μὲ τὸν ὀβελισμό τῆς λέξεως πάλιν τοῦ στ. 1702, ἡ ὁποία, ὡστόσο, ὑπάρχει σὲ ἄλλα χειρόγραφα. Ἐπιτρέπονται ἄραγε τέτοιου εἴδους ἐπεμβάσεις πρὸ ἀλλοιώνουν τὸν γενεαλογικὸ χαρακτήρα, τὸ DNA, ἅς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ ἔκφραση, ἐνὸς χειρογράφου χάριν τοῦ μέτρου, τὸ ὁποῖο οὕτως ἢ ἄλλως κάθε ἄλλο παρὰ ἄκαμπτο εἶναι;

Στ. 233-235: Ἄν οὐκ ἐπλάστης ἐκ τὴν γῆν καὶ οὐκ ἦσιν ἐκ τὸ χῶμαν, / ἂν ἦσιν ἀπὸ σίδερον καὶ ἀπόκοιμαν ἐκ πέτρας, / οὐκ εἶχα το παράξενον ἐὰν οὐδὲν ἐκλίνουν. Τὸ χειρόγραφο, ἀντὶ τῆς διόρθωσης ἂν ἦσιν, ἡ ὁποία φαίνεται μᾶλλον ὑπερβολικὴ, παραδίδει ἀμή σουν, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ διορθωθῆι σὲ ἀμή 'σουν ἢ ἄμ' ἦσιν (= ἀλλὰ ἦσιν). Ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν Λεξικὸ Κριαρᾶ, ὁ σύνδεσμος ἀμή καὶ οἱ ποικίλες παραλλαγές του ἀπαντοῦν συχνὰ μετὰ ἀπὸ ἀρνητικὴ πρόταση.

Στ. 389: Εἶδα ἡλιακὸν πανέμορφον, κτιστὸν ἀπὸ μαρμάρων. Ὁ κώδικας, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα χειρόγραφα ἀνεξαιρέτως, ἔχουν κτιστός. Δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι κτιστὸν ἐπιβάλλει ἡ συντακτικὴ ἀκολουθία τοῦ V, ποιὸς ὅμως μᾶς ἐγγυᾶται ὅτι ὁ διασκευαστὴς πρόσεχε τὸ κείμενό του ὡς τὶς τελευταῖες λεπτομέρειες; Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ στ. 840. Πῶς μποροῦμε νὰ παραβλέψουμε ὅτι τὸ ἄλλὰ παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν E; Διαφορετικὴ ἔνστασις μπορεῖ νὰ διατυπωθῆι γιὰ τὸν στ. 924: μπορεῖ ὅλες οἱ ἄλλες ἐκδοχὲς νὰ εἶναι τοὺς φλέξῃ καὶ διψάσουν, ὅμως ὁ V ἔχει τοὺς φλέξῃ ἢ ἀγάπη. Ἐχει τὴ λογικὴ τῆς αὐτῆ ἢ ἐκδοχὴ καὶ δὲν φαίνεται νὰ χρῆζει διορθώσεως, ὅπως νομίζει ἡ ἐκδότρια.

Στ. 1461-1462: Πάλι γιὰ μετρικοὺς λόγους τὸ *δουλοσύνην* διορθώνεται σὲ *δούλωσιν*, καὶ τὸ ἀνεγνώριστον τοῦ ἐπόμενου στίχου σὲ *ἀγνώριστον* (τὴ στιγμὴ μάλιστα πρὸ ὁ συγκεκριμένος τύπος ὑπάρχει λίγο παραπάνω, στὸν στί. 1439: *διὰ τὸ ἀνεγνώριστον*). Θὰ ἦταν καλὸ ἡ ἐκδότρια νὰ εἶχε ὑπ' ὄψιν τῆς τὶς συνετεῶ παρατηρήσεις τοῦ Ἀγαπητοῦ στὴ σ. 245 τῆς δικῆς του ἐκδοσης.

Στ. 1493: Πολλὰ ἐκακοπάθησε διὰ ἐσέναν ἢ ψυχὴ μου. Τὸ χειρόγραφο δίνει διατε σέναν. Γιατὶ νὰ μὴν γράψουμε διατ' ἐσέναν (πρὸβ. στ. 373 ὀδιατ' ἐμὲν, καὶ στ. 1184 διατ' ἐσένα);

Στ. 1594: Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα διαβάζουμε: ἴς scripsi: καὶ εἰς V, ὅμως στὸ κείμενο διαβάζουμε καὶ εἰς. Ἀπλῶς ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ ἐκδοσις αὐτὴ (ἀπὸ ἓνα μόνο χειρόγραφο!) χρειάσθηκε χρόνια ὀλόκληρα (κοντὰ εἴκοσι, ἂν καταλαβαίνω καλὰ ὅσα λέγονται στὸν Preface) γιὰ νὰ ὀλοκληρωθῆι καὶ νὰ δημοσιευθῆι.

Στ. 3572: Ἔναι ... τὸ δάον τὸ παράξενον ἔτοιμον νὰ μὲ πάρη. Γιατὶ ὄχι Ἔναι (ὅπως ὁ κώδικας);

Ἡ Εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης μου φαίνεται πάρα πολὺ πενιχρή. Ὁ Χατζηγιακουμῆς εἶχε διατυπώσει τὴν ἀποψη γιὰ ἄμεση ἐξάρτηση τοῦ V ἀπὸ τὸν P. Αὐτὸ τὸ καιρίας σημασίας ζήτημα τὸ ἀντιπαρέρχεται μὲ μία μόνο ἀράδα (σ. 85) ἢ ἐκδότρια, ἢ ὁποῖα, ὥστόσο, σὲ ἄλλο σημεῖο, μὲ μεγάλη ὄντως καὶ ἀπολύτως ἐπαινετὴ εὐσυνειδησία, δὲν παραλείπει νὰ μνημονεύσει εὐφῆμως ἀκόμη καὶ ὅσους τὴν βοήθησαν μὲ τὰ προβλήματα τοῦ computer της, διασώζοντάς τὴν from hysterics (σ. 10).

Καὶ τὸ ἐρμηνευτικὸ ὅμως Ὑπόμνημα ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν διαφωτίζει ἰδιαίτερα τὸν ἀναγνώστη. Ὑπάρχουν συνεχῶς πάρα πολλὰ μετρικὰ σχόλια, καθὼς καὶ παρατηρήσεις συγκριτικοῦ χαρακτήρα γιὰ μεμονωμένα χωρία τῶν διαφόρων παραλλαγῶν τοῦ κείμενου, χρήσιμα ἴσως, ὄχι ὅμως ἐπαρκῆ. Γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ τί ἐννοῶ, θὰ δώσω ἓνα μόνο παράδειγμα. Στις σσ. 310-311 τοῦ ἐρμηνευτικοῦ Ὑπομνήματος ἢ ἐκδότρια παραθέτει ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν P ποὺ περιέχει τὴν ἔκφραση τῆς ποθορκωμοσίας μὲ δύο μόνο ὑποσελίδια σχόλια ποὺ ἀναφέρονται σὲ προτεινόμενες διορθώσεις τοῦ κειμένου. Ὅμως, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μιὰ ἔκφραση στὰ ἀγγλικά ποὺ ἀρέσουν τόσο πολὺ στὴν ἐκδότρια, *the text cries for a commentary*. Οἱ σσ. 535-540 (καὶ ποῦ νὰ τὸν ἐγλύσετε; Φρίττω ὅτι φεύγετέ τον. / Ἄν πετασθῆτε εἰς τὸν οὐρανόν, πτερὸν ἔχει καὶ φθάνει, / ἂν καταβῆτε εἰς ἄβυσσον, καὶ οὐκ ἐγλυτάνετε τον, / ἂν δὲ ἴσως πάλιν εἰς τὴν γῆν κόσμον περιπατεῖτε, / θεωρεῖτε το τὸ τόξον του, πολλὰ στοχᾶ, δοξεύει / καὶ οὐκ ἐνὶ ὁδοῦ νὰ φύγετε τὴν ἐρωτοταξίαν) θυμίζουν ἔντονα τὸν Ψαλμὸ 138, 7-10 (ποῦ πορευθῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός σου καὶ ἀπὸ τοῦ προσώπου σου ποῦ φύγω; ἐὰν ἀναβῶ εἰς τὸν οὐρανόν, σὺ εἶ ἐκεῖ, ἐὰν καταβῶ εἰς τὸν ἄδην, πάρει. Ἐὰν ἀναλάβοιμι τὰς πτέρυγάς μου κατ' ὄρθρον καὶ κατασκηνώσω εἰς τὰ ἔσχατα τῆς θαλάσσης, καὶ γὰρ ἐκεῖ ἢ χεῖρ σου ὁδηγήσει με, καὶ καθέξει με ἢ δεξιὰ σου). Θὰ μπορούσε νὰ ἀντιτείνει ἢ ἐκδότρια ὅτι τὸ χωρίο δὲν τὴν ἐνδιαφέρει ἄμεσα, ἐφόσον κάτι ἀνάλογο δὲν ὑπάρχει στὸν V, ὅμως δὲν εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἢ διασκευὴ V ἀπομακρύνει (συνειδητά;) ἓνα στοιχεῖο ποὺ συνέδεε τὸ πρότυπό της μὲ τὴ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση; Αὐτὸ δὲν ἔπρεπε κάπως νὰ συζητηθεῖ;

Καὶ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι ἢ συγκεκριμένη ἐλλιπής, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὸν ἐπιεικέστερο δυνατὸ χαρακτηρισμό, ἔκδοση ἀξιώθηκε ἐπαινετικῆς βιβλιοκρισίας στὴ *Byzantinische Zeitschrift*. Ὅποιοδήποτε περαιτέρω σχόλιο εἶναι, νομίζω, περιττό.

Δήμητρα Π. Καραμπούλα – Γιώργος Ε. Ροδολάκης, *Ο κώδικας Vaticanus Graecus 2639. Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του δουκάτου του Αιγαίου και της τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798)* [Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, τ. 44, παράρτημα 12], Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2012-2013.

(1) Με την πρόσφατη αυτή έκδοση παρουσιάζεται στην ιστορικο-δικαιική επιστημονική κοινότητα το εν θέματι έργο των πιο πάνω έγκριτων ερευνητών του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, σε μια ιδιαίτερα προσεγμένη και κατά το δυνατό ολοκληρωμένη μορφή, το οποίο πιστεύω ότι, μαζί με τις λοιπές επιστημονικές εκδόσεις και δημοσιεύσεις του ίδιου Κέντρου, θα ενταχθεί στο corpus των άμεσων διαγνωστικών πηγών της αξιολογούμενης περιόδου, μεταξύ των ουσιαστικών μας ερευνητικών βοηθημάτων, χρήσιμο, όμως, ιδιαιτέρως και για τους εξωτικούς ερευνητές δικαιοκτών θεσμών, στους οποίους έχει στραφεί τον τελευταίο καιρό η έρευνα και των μη νομικών ερευνητών, οι οποίοι, κυρίως, επικεντρώνουν τις αξιολογήσεις των ερευνώμενων θεσμών στο «εξωτερικό» περιεχόμενο των βασικών συστατικών τους στοιχείων, αφήνοντας το βασικό «πυρήνα» της δικαιοκτικής εντάξεως στις αντίστοιχες νομικές πηγές στους αρμόδιους νομικούς, αποφεύγοντας έτσι τις «αθέλητες» δικαιοκές ανακολουθίες!

Χρονικά το έργο εντάσσεται στην περίοδο του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου,¹ το πραγματικό εννοιολογικό περιεχόμενο του οποίου προσδιορίζει το ειδικότερο χωροχρονικό πλαίσιο της περιόδου αυτής, που αναφέρεται στις βασικές μορφές Δικαίων που «λειτούργησαν» στις

1. Η ορολογική αξιολόγηση και τα ειδικότερα στοιχεία του οποίου περιέχονται ιδιαίτερα στη μελέτη μου: Γ. Π. Νάκος, «Η Προβληματική των ουσιαστικών ορίων λειτουργίας του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου», *Τιμητικός Τόμος «Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον»*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 270-271, 273 κ.ε. [: στο εξής: «Η Προβληματική»], όπου αναφέρεται ότι το περιεχόμενο του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου αξιοποιήθηκε λειτουργικά ως κεντρική επιστημονική μου θέση αυτόθι, αφού λήφθηκαν υπόψη, κυρίως, ότι οι αναφορές του όρου Μεταβυζαντινό Ελληνικό Δίκαιο τόσο στο Ιακ. Τ. Βισβίτζης, «Το πρόβλημα της ιστορίας του μεταβυζαντινού Δικαίου», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών* τχ. 6 (1955) 131-132, 272 σημ. 40 (: στο εξής: *ΕΑρχΙΕΔ/ΑκΑθ*), ήταν χωρίς ειδικότερη εννοιολογική οριοθέτηση ή διασαφήνιση (πρβ. Νάκος, *αυτ.*, σ. 254 σημ. 3 σε συσχέτιση με αυτόθι σημ. 4, 271 σημ. 37), όσο και στο Δ. Σ. Γκίνης, «Α' Συμπλήρωμα του Ίδιου, Περίγραμμα ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου», *ΕΕΒΣ ΛΘ'-Μ'* (1972-1973) 201 κ.ε., ως απλή μνεία του όρου, που προφανώς τέθηκε για να δικαιολογήσει την ένταξη μεταξύ των πηγών του Περιγράμματός του των ελληνικών κειμένων των Παραδουνάβιων Κωδίκων της Μολδαβίας και της Βλαχίας, πρβ. Νάκος, *αυτ.*, σ. 271 σημ. 35.

ελληνικές περιοχές μετά την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τις λατινογενείς στρατιωτικές δυνάμεις της Δ' Σταυροφορίας (1204) και την υπαγωγή μεγάλων τμημάτων ελληνικών περιοχών υπό τη φραγκική ή τη βενετική κυριαρχία, κυριαρχία την οποία στη συνέχεια διαδέχθηκε η οθωμανική εξουσία, οι οποίες καλύπτουν χρονικά τα όρια από τη λατινική κυριαρχία της Κωνσταντινούπολεως του έτους 1204 μέχρι την ελληνική Επανάσταση του 1821.²

Χαρακτηριστικό στοιχείο του έργου αποτελούν τα τρία εισαγωγικά κείμενα, τα οποία, χωρίς επικαλύψεις μεταξύ τους, αποδίδουν το καθένα απ' αυτά το αξιολογικό μέτρο του περιεχομένου τους, σηματοδοτώντας στην ουσία μια βασική ενότητα, η οποία προσδίδει στον μελετητή του έργου τα στοιχεία εκείνα που χρειάζεται για την εντύπωση του στο ιδιαίτερα ενδιαφέρον περιεχόμενο των δημοσιευόμενων δικαιοκτών εγγράφων.

Ένα άλλο, επίσης βασικό στοιχείο του έργου αποτελεί η επιστημονική προέλευση των τριών συγγραφέων των κειμένων αυτών, η δικαιοκή ομοιογένεια των οποίων αλλά και η πληρότητα της επιστημονικής τους υποδομής δημιουργούν τις θεωρητικά ιδανικές συνθήκες για τη μελέτη των συμπερασμάτων τους, οι οποίες, έτσι, υπερέβησαν τον σκόπελο των περιπτώσεων εκείνων των διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων των συγ-

2. Αποψη η οποία ουσιαστικά είχε προσδιοριστεί στο Νάκος, ό.π., «Η Προβληματική», σσ. 258-259 κ.ε., όπου προτεινόταν αντί της χρήσεως του όρου Μεταβυζαντινό Δίκαιο, που απέδιδε στενότερο εννοιολογικό περιεχόμενο, εξειδικευόμενο μόνο στην ιστορική συνέχεια του Βυζαντινού Δικαίου στις μεταγενέστερες μεταβυζαντινές δικαιοκές συλλογές, αυτότι σ. 254 κ.ε. σημ. 4-5-, 259 σημ. 13, 261 κ.ε., ο ρηθότερος (κατά την προσωπική μου άποψη) όρος του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, στο ευρύτερο εννοιολογικό περιεχόμενο του οποίου εμπεριέχονται, εκτός των βασικών χαρακτηριστικών δικαιοκτών στοιχείων του κυρίως Μεταβυζαντινού Δικαίου, κυρίως τα Δίκαια του «ξενοκρατούμενου» Ελληνισμού («φραγκοκρατούμενου», «βενετοκρατούμενου» και «τουρκοκρατούμενου»), που ίσχυσαν στις ελληνικές περιοχές του στενότερου και του ευρύτερου Ελληνισμού, αυτότι, σ. 261 κ.ε., 269, 271 κ.ε., 273 κ.ε., μεταξύ των ετών 1204 και 1821, μολονότι ο Ι. Χατζάκης (επιμ.), *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου του λατινοκρατούμενου Ελληνισμού, Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα* [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 65], Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών, 2012, στην Εισαγωγή του, σ. 87, με κατατάσσει, ελπίζω εκ παραδρομής, στη μη ονοματιζόμενη στο κείμενό του «συγκεκριμένη μερίδα των ιστορικών [εννοεί του Δικαίου] που προτείνει ως αποκλειστική αφετηρία έναρξης της περιόδου του μεταβυζαντινού δικαίου το 1453», ονοματιζοντάς με στη συνέχεια, Χατζάκης, αυτ., σημ. 8, παραπέμποντας στην ίδια τη μελέτη μου, που, αντίθετα με την ερμηνεία αυτή του κ. Χατζάκη, αποτελεί την πρώτη ουσιαστική ανάπτυξη των χαρακτηριστικών στοιχείων του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, τα όρια του οποίου θεωρούνται ότι εκτείνονται μεταξύ των ετών 1204-1821 (Νάκος, ό.π., «Η Προβληματική», σ. 271), εντάσσοντας στο γενικότερο εννοιολογικό περιεχόμενο της περιόδου αυτής τα παρατιθέμενα (Νάκος, αυτ., σ. 273 κ.ε., χαρακτηρι-στικά δικαιοκά στοιχεία.

γραφέντων, στις μελέτες των οποίων, επειδή δεν υπάρχουν «εν τοις πράγμασι» ομοιόμορφα δικαιικά στοιχεία υποδομής τους, εμφανίζονται προβλήματα ουσιαστικής δυσαρμονίας.

(2) Το πρώτο «εισαγωγικό» κείμενο, για την ουσιαστική λειτουργική ενσωμάτωσή του στο όλο έργο επιγράφεται ως μορφή «Αντί Προλόγου», υπό τον τίτλο «Οι προκλήσεις της έρευνας στο περιβάλλον της νομικής ανομοιομορφίας του μεταβυζαντινού κόσμου», με τον ιδιαίτερος σεμνό υπότιτλο ως «σκέψων» της Λυδίας Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Διευθύνουσας του ΚΕΙΕΔ/Ακαθ³, στοχεύει στη διερεύνηση των παραμέτρων που προέκυψαν από την «κατάλυση της βυζαντινής νομιμότητας και την ανά περιοχές υποκατάστασή της από δικαϊκά [ορθότερο δικαιικά] συστήματα πλειόνων και εναλλασσόμενων κατακτητών, [που] επέφερε, όπως ήταν αναμενόμενο, την επιβολή του συστήματος δημοσίου δικαίου του εκάστοτε επικυρίαρχου»,⁴ που αναπτύχθηκαν στις «ξενοκρατούμενες» κτήσεις που δημιουργήθηκαν μετά τη λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολεως,⁵

3. Το κείμενο των οποίων αποτελεί μια εξειδικευμένη συνέχεια της ήδη δημοσιευθείσης από τη Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη εισαγωγής στη νέα επαυξημένη έκδοση του έργου [του Δ. Σ. Γκίνη], Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη – Ηλία Αρναούτογλου – Ιωάννης Χατζάκης, Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, Τα ελληνικά κείμενα [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 63], Αθήνα Ακαδημία Αθηνών, 2011, με την επιστημονική επιμέλεια της ίδιας, με εξαιρετική αναλυτική αξιολόγηση του Ελληνικού Δικαίου από την Επανάσταση του 1821, όπου τονίζεται ότι με βάση τις ειδικότερες θέσεις του Γκίνη, ό.π. (σημ. 1), 9, τα κριτήρια που υιοθετήθηκαν από τον ίδιο παραμένουν τα ίδια, ιδιαίτερα για τον προσδιορισμό της λήξεως του Μεταβυζαντινού Δικαίου στα διάφορα τμήματα του Ελληνισμού μετά την Επανάσταση του 1821 τα οποία δεν μπορούν να είναι «ενιαία», όπως ότι το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου, για το τμήμα που αποτέλεσε το «νεοσύστατο» Ελληνικό Κράτος (με τις περιοχές της Πελοποννήσου, Στερεάς Ελλάδας, Εύβοιας, Κυκλάδων, Σποράδων, αυτ., σ. 157, ίσως, σε άλλη βάση, «ανασυστημένου», με την έννοια ότι προϋπήρχε, Ελληνικού Κράτους), τοποθετείται στο έτος 1835, χρονολογία εκδόσεως του Διατάγματος της 23-2/7-3-1835. Με την ίδια συλλογιστική για τα υπόλοιπα τμήματα του ελληνισμού, ως καταληκτικό χρονικό όριο ορίζεται ο χρόνος επεκτάσεως της ελληνικής νομοθεσίας σε αυτά, εξαιτίας προσαρτήσεως ή εντάξεώς τους στην ελληνική επικράτεια, αυτόθι, σ. 157 κ., επεκτείνοντας, κατά συνέπεια τα χωρικά όρια του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου και στα δίκαια του «ξενοκρατούμενου» Ελληνισμού («φραγκοκρατούμενου», «βενετοκρατούμενου» και «τουρκοκρατούμενου»).

4. Βλ. Δ. Π. Καραμπούλα – Γ. Ε. Ροδολάκης, Ο Κώδικας Vaticanus Graecus 2639. Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του δουκάτου του Αιγαίου και της Τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798) [Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου/ Ακαδημία Αθηνών, τ. 44, Παράρτημα 12 (ΕΚΕΙΕΔ/Ακαθ)], Αθήνα 2012-2013 (στο εξής: Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας), όπου παρατίθεται το εισαγωγικό κείμενο «Αντί Προλόγου» της Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, ό.π. (σημ. 3), σσ. 11-12 κ.ε.

5. Μια από τις οποίες αποτέλεσε το Δουκάτο του Αιγαίου (1207-1580), από τις μακροβιότερες λατινικές «πολιτείες» της φραγκοκρατούμενης Ελλάδας, Παπαρρήγα- Αρτεμιάδη, ό.π. (σημ. 3), σσ. 32-33, όπου για τέσσερις περίπου αιώνες «λειτούργησε» ως ανεξάρτητη ηγεμονία υπό την κυριαρχία δουκών βενετικής καταγωγής, βλ. Καραμπούλα, στο Καραμπούλα – Ροδο-

στις οποίες η μεταφορά νομικών κανόνων, προερχόμενων από εξωγενή δικαιοσύνη συστήματα θα τροποποιήσει, σε τοπικό επίπεδο, τους βυζαντινούς νομικούς θεσμούς του εμπράγματος και ενοχικού δικαίου με ποικίλα στοιχεία προερχόμενα είτε από το φεουδαλικό είτε από το βενετικό δίκαιο, ενώ, παράλληλα, αντίστοιχο φαινόμενο, παρατηρείται και στις [ορθά αναφερόμενες ως] «οθωμανοκρατούμενες» περιοχές, σε σχέση με τις δημόσιες γαίες, σε αντίθεση με τους θεσμούς που κληροδοτήθηκαν από το βυζαντινό παρελθόν αναφορικά με τις σχέσεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου των χριστιανών που είχαν αναγνωριστεί από την οθωμανική εξουσία ως υπαγόμενες υπό το δικαιοδοτικό καθεστώς των ορθόδοξων εκκλησιαστικών αρχών της Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.⁶

(3) Το δεύτερο εισαγωγικό κείμενο προέρχεται από τον Γεώργιο Ροδολάκη, συνεκδότη του Κώδικα VG, όπου στην προερχόμενη από τον ίδιο Εισαγωγή, Α', περιγράφονται τα ειδικότερα στοιχεία που ουσιαστικά εκφράζουν «εξωτερικά» τον Κώδικα και τις παραμέτρους της εκδόσεώς του (&& I-VI), δηλαδή την περιγραφή του, την προέλευσή του, τους συντάκτες των σχετικών πράξεων, ορισμένες ειδικότερες και πολύ χαρακτηριστικές νομικές παρατηρήσεις [με αναφορά σε αξιοσημείωτα],⁷ τις βασικές αρχές της εκδόσεως,⁸ τους πίνακες και τα ευρετήρια⁹ μαζί με τα χρησιμοποιούμενα

λάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Β', σ. 57. Ειδικότερα για τις μορφές των κτήσεων αυτών βλ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, ό.π. (σημ. 3), σ. 12 κ.ε.· Καραμπούλας, αυτ., σσ. 53-57 κ.ε.

6. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, ό.π. (σημ. 3), σσ. 15-16 κ.ε.

7. Δικαιικά στοιχεία, τα οποία προτάσσονται, απλώς για τον τονισμό ορισμένων χαρακτηριστικών περιπτώσεων, Ροδολάκης, Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Α', σσ. 45-46 κ.ε., ενόψει της ειδικότερης αναφοράς τους στην επόμενη αξιολόγηση του τρίτου εισαγωγικού κειμένου του αυτόθι έργου, περαιτέρω βλ. Καραμπούλα, στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή Β', σ. 69 κ.ε.

8. Για τις οποίες ειδικότερη ανάπτυξη βλ. Ροδολάκης, στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Α', σ. 47 κ.ε.

9. Ροδολάκης, στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Α', σ. 49 κ.ε., όπου η περαιτέρω αναλυτική τους αναφορά, στους πίνακες και τα ευρετήρια, σ. 291 κ.ε., εμφανίζει ορισμένα στοιχεία που αδικούν ορισμένους από τους ιδιαίτερα λεπτολόγους πίνακες και τα απολύτως εξειδικευμένα ευρετήρια, για τα οποία καταβλήθηκε ιδιαίτερος κόπος στη μερικότερη σύνθεσή τους, όταν: ο πρώτος πίνακας επιγράφεται «πίνακας συνοπτικός των πράξεων», σ. 293 κ.ε., ενώ δεν υφίσταται άλλος σχετικός πίνακας (ενδεχομένως πιο «πλήρης») χρονολογικής κατατάξεως των πράξεων των διάφορων νοταρίων, ή στο δεύτερο πίνακα, σ. 299 κ.ε., που επιγράφεται «πίνακας γραφένων (νοτάριοι, καντζελλάριοι και άλλοι)» προφανώς με μια γενική έννοια του όρου γραφέα, ενώ μάλλον εννοούνται οι συντάκτες των πράξεων, που επαληθεύεται η σκέψη αυτή και από την ανάλυση των αυτόθι παρατιθέμενων συντομογραφιών για την αξιολογική θέση και την ιδιότητα των συντακτών των πράξεων, ωσαύτως στον τρίτο πίνακα ο οποίος τιτλοφορείται «ευρετήριο των πράξεων (νομικός χαρακτηρισμός τους)», σ. 301 κ.ε., για τον οποίο θα μπορούσαν να διατυπωθούν ενστάσεις αναφορικά με τη χρησιμότητά του,

κριτικά σημεία.

Ειδικότερα, το θέμα της εκδόσεως των μεταβυζαντινών δικαιοκίων εγγράφων αντιμετωπίζεται με βάση τα δόγματα των κανόνων εκδόσεως των βυζαντινών εγγράφων,¹⁰ όπου τονίζεται σε γενικότερη πιο θεωρητική άποψη το μείζον πρόβλημα της αποτυπώσεως των εκδιδόμενων εγγράφων, με βάση την τήρηση των βασικών κανόνων που πρέπει να τηρούνται για την έκδοση βυζαντινών εγγράφων, υπό την προβλεπόμενη προϋπόθεση ότι ο εκδότης, ειδικότερα όσον αφορά τα ιδιωτικά έγγραφα που έχουν συνταχθεί στη «λαϊκή» γλώσσα και είναι επιπλέον χωρίς ορθογραφικούς κανόνες, δηλαδή «άναρχα», έχει το καθήκον να δώσει ένα κείμενο τουλάχιστον ορθογραφημένο¹¹ για την κατανόηση τους.¹²

Στο πλαίσιο αυτό η καίρια σημασία για το νομικό μελετητή των σχετικών δικαιοκίων πράξεων αποτελεί η ακριβής απόδοση του περιεχομένου τους και η ευχερής πρόσβαση στην ανάγνωση των κειμένων αυτών, των οποίων η ορθογραφήμένη απόδοση του κειμένου τους διευκολύνει την ουσιαστική μελέτη του περιεχομένου τους,¹³ αντί της «δυσχέρειας» της «εν

–μολονότι εκτίθεται, σ. 50, η συλλογιστική του τρόπου της συνθέσεως του–, όταν έχουν παραλειφτεί βασικοί τεχνικοί νομικοί όροι, ή ακόμη και οι ήδη καταγεγραμμένοι όροι παρατίθενται χωρίς καμιά δηλωτική του περιεχομένου τους ερμηνεία αφενός και αφετέρου όταν υφίσταται στη συνέχεια ειδικό ευρετήριο των «νομικών όρων» σε πληρέστερη βάση, σ. 325 κ.ε. Αντίθετα τα επόμενα ευρετήρια δημιουργούν αισθήματα ιδιαίτερης ικανοποίησεως στο μελετητή τους, όπως το τέταρτο, σ. 303 κ.ε., στο οποίο περιλαμβάνονταν τα «κύρια ονόματα», πολύ χρήσιμο, όπου λημματογραφούνται όλα τα οικογενειακά ονόματα ανδρών και γυναικών, με ειδική αναφορά στα ονόματα των γυναικών, που αναφέρονται κατά κανόνα στο βαπτιστικό τους, με την προσθήκη του συζυγικού ή του πατρικού επωνύμου τους, σ. 50 κ.ε., ομοίως το πέμπτο ευρετήριο, σ. 319 κ.ε., με την αναλυτική παράθεση των «τοπωνυμίων», εξίσου χρήσιμων, με τελευταίο (έκτο) ευρετήριο, σ. 325 κ.ε., το επιγραφόμενο «νομικοί όροι και λέξεις», που όντως αποτελεί μια ουσιαστική και ταυτόχρονα πλήρη καταγραφή των εμφανιζόμενων στις σχετικές πράξεις δικαιοκίων όρων, η ερμηνευτική αξιολόγηση των οποίων σηματοδοτεί το νομικό περιεχόμενο των όρων αυτών, που καλύπτουν αρκετούς κλάδους του εφαρμοζόμενου τότε Δικαίου, με τη μορφή και τους δικαιοκούς κανόνες που λειτουργούσαν την περίοδο εκείνη.

10. «Règles à suivre pour l'édition des actes Byzantines», R.E.B 10 (1952) 124 κ.ε.

11. Γι' αυτό προτιμήθηκε από τους εν λόγω εκδότες του Κώδικα VG, βλ. Ροδολάκης, στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Α', σσ. 47-48 κ.ε., η έκδοση του κειμένου των νοταριακών εγγράφων να αποτυπωθεί διορθωμένη ορθογραφικά.

12. «Θέσεις» που αναφέρονται στους πιο πάνω «κανόνες», την τήρηση των οποίων ακολουθήσαν (και ορθά «επιλεκτικά» οι εκδότες του Κώδικα VG (συναγόμενων των τηρητέων κανόνων) δημοσιεύσεως των πράξεων του Κώδικα από τη ρητή διατύπωση των αποφάσεών τους στον πληθυντικό αριθμό: «προτιμήθηκε ...», «στην προτίμησή μας αυτή», «λάβαμε επιπλέον υπόψη μας», «συνεπώς απορρίπτουμε», κ.ά.), αιτιολογώντας τις επιλογές της εκδόσεως των πράξεων του Κώδικα, όπως εκτίθενται, αυτ., σ. 48 κ.ε.

13. Κι αυτό γιατί επισημαίνεται, (Ροδολάκης, στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Α', σ. 48), ότι ο «πρακτικός» σκοπός εκδόσεως ιδιαίτερα νοταριακών κειμένων πρέπει να αποβλέπει στην «παρουσίαση ενός κειμένου ευκολοδιάβαστου και εύχρηστου για το μέσο αναγνώστη», αυτ., σ. 48, χωρίς την αναγκαία διευκρίνιση για την έννοια του «μέσου

πολλοίς» ανορθόγραφης αναγνώσεως τους στην απaráλλακτη μορφή της γραμματικής διατυπώσεως από τον συντάκτη τους,¹⁴ η οποία ελάχιστα μπορεί να προσθέσει στην ορθή κατανόησή τους από τη διατήρηση της ανορθόγραφης διατυπώσεώς τους.¹⁵

Για την ενίσχυση και εδραίωση της προκρινόμενης μορφής εκδόσεως των νοταριακών πράξεων του Κώδικα, μεταξύ της διπλωματικής μορφής εκδόσεώς τους, που αναφέρεται κυρίως στη μορφή εκδόσεως βυζαντινών εγγράφων,¹⁶ και της «παραλλαγής» της θέσεως αυτής, αναφερόμενης κυρίως στην «επιλεκτική» τήρηση των αρχών της διπλωματικής μορφής, με βασική την πλήρη αποκατάσταση της ορθογραφίας των κειμένων των νοταριακών πράξεων και ορισμένες ήσσονος σημασίας παρεμβολές, όπως στη στίξη, κ.ά., από τις οποίες οι εκδότες του Κώδικα προέκριναν την «παραλλαγή» της διπλωματικής εκδόσεως, παραθέτοντας τα κείμενα των δημοσιευόμενων νοταριακών πράξεων διορθωμένα ορθογραφικά.

Παράλληλα οι εκδότες, για λόγους επιστημονικής δεοντολογίας και ουσιαστικής ακριβολογίας των διατυπωθεισών «θέσεων» «διασταύρωσαν» την όλη προβληματική τους με παράλληλες βιβλιογραφικές επισημάνσεις, οι απόψεις των οποίων δεν αφίστανται ιδιαίτερα από την προκρινόμενη από τους ίδιους εκδοτική τους προσπάθεια.¹⁷

αναγνώστη», ο οποίος δεν πιστεύω ότι ενδιαφέρεται να μελετήσει τις δικαιοκτές πράξεις του Κώδικα. Το πιθανότερο εννοεί ο συντάκτης του Κώδικα ως «μέσο αναγνώστη» τον μη απόλυτα εξοικειωμένο μελετητή με τη διπλωματική έκδοση νοταριακών κειμένων, ενώ στη συνέχεια ο ίδιος εκθέτει, σ. 48, πολύ εύστοχα, ότι ο στόχος του νοταρίου είναι «να αποδώσει τη βούληση των συμβαλλομένων κατά το δυνατό ορθή», στόχος που αποτελεί και την κυρίαρχη επιλογή του εκδότη τους, τηρουμένων των αρχών που τηρήθηκαν κατά την εν λόγω έκδοση, σ. 48κ.ε., με βασική αρχή την πλήρη αποκατάσταση της ορθογραφίας του κειμένου, χωρίς παρεμβολή στο γραμματικό και συντακτικό τύπο του κειμένου, αυτόθι.

14. Η οποία στην προκείμενη περίπτωση του Κώδικα αναφέρεται στο «ανορθόγραφο» σχεδόν του συνόλου των περιλαμβανόμενων Πράξεων, σε τέτοιο βαθμό «που η κατανόησή τους [να] απαιτεί μεγάλη προσπάθεια», Ροδολάκης, στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Α', σ. 48.

15. Συσχετιζόμενη άμεσα με την κυρίαρχη άποψη του ιδρυτή της επιστήμης της ελληνικής Λαογραφίας Ν. Γ. Πολίτη, Λαογραφία, τ. 1/1909, σ. 371, ο οποίος χαρακτηριστικά επισήμανε ήδη ότι «των τοιούτων εκδόσεων» στις οποίες τα έγγραφα «δημοσιεύονται απaráλλακτα ως είναι γεγραμμένα, είναι αμφίβολος η χρησιμότης».

16. Πρβ. τους σχετικούς κανόνες στην πιο πάνω σημ. 10, που ατυχώς έχει επικρατήσει στους εκδότες μεταβυζαντινών εγγράφων να τους μνημονεύουν, βλ. Ροδολάκης, στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Α', σ. 47, με μνεία όμως, αυτόθι, ενός βασικού κανόνα τους που αναφέρεται στο «καθήκον [του εκδότη] να δώσει ένα κείμενο τουλάχιστον ορθογραφήμενο για την κατανόησή τους».

17. Βλ. ανάγλυφα τη βασική αιτιολογία εκδόσεως σχετικών εγγράφων αποκατεστημένα ορθογραφικώς, χωρίς να θιγεί η τυπολογική και φθογγολογική υφή και μορφή των αναφερόμενων σ' αυτά λέξεων, γιατί σε αντίθετη περίπτωση «με μη αποκατεστημένες τις ανορθογραφίες, τις ασυνέπειες και τις άλλες αταξίες εξαιτίας του γεγονότος ότι οι συντάκτες τους είναι

Ωσαύτως στο ίδιο επιστημονικό πλαίσιο ιδιαίτερος πρέπει να τονιστεί η διατύπωση αρχών και κανόνων εκδόσεως δικαιοκλών εγγράφων που ει-σήχθη από τον Ιακ. Τ. Βισβίτζη,¹⁸ που εξειδικεύονται κυρίως στην ανα-

συνήθως ολιγογράμματοι, παρέχει αρκετές, κουραστικές από τη φύση τους, δυσκολίες στο ευρύτερο, μη εξοικειωμένο όμως με τα πράγματα, κοινό των επιστημόνων και λογίων γενικό-τερα», θέση αξιολογούμενη στο Στφ. Δ. Ημελλος – Στφ. Εμμ. Ψαρράς, *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα - Στεφάνου Αρώνη* (1716 – 1742), τ. Α', Αθήνα 2011, σ. 43 κ.ε.

Ιδιαίτερα διδακτικό είναι το κείμενο της εκφοράς ιδιαίτερα δημιουργικών σκέψεων που διατυπώθηκαν σε μια επιστημονική συνάντηση της Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών επί του Νεότερου Ελληνισμού με θέμα τα «Προβλήματα εκδόσεως ιστορικών εγγράφων», Μνημοσύνη Η' (1980-1981) 317κ.ε., με βασικό εισηγητή τον Βασ. Βλ. Σφυρόερα, και τη συμμετοχή έμπειρων ιστορικών και εκδοτών ιστορικών εγγράφων της μεταβυζαντινής περιόδου, από το 1453 και μετέπειτα, ποικίλης ιστορικής μορφής, ιδιαίτερα εκκλησιαστικών, δικαιοπρακτικών, κ.ά., η ανάγνωση του οποίου περισσότερο αναδίδει κλασικό και στείο παλαιογραφικό βυζαντινισμό, εκτός από ελάχιστες φωτεινές εξαιρέσεις, που δεν κυριαρχούνται από στερεότυπα αλλά απο-βλέπουν στην εξυπηρέτηση της έρευνας, οι οποίες κατέληξαν σε ένα «Σύντομον διάγραμμα διά την αντιμετώπισιν των προβλημάτων εκδόσεως νεώτερων ιστορικών εγγράφων», αυτόθι, σ. 350 κ.ε., «δι' όσα έγγραφα είναι δυσπαρακολούθητα ή έχουν χάσματα ή καταντούν δυσνόη-τα ένεκα των συμπυκνών, των αραιωμάτων και των παλαιογραφικών συμβόλων, επιβάλλεται η μεταγραφική δι' αποκαταστάσεως του κειμένου ως προς την ορθογραφίαν, στίξιν, συμπλη-ρώσεις και αποκαταστάσεις.», αυτόθι, σ. 353. [Όθεν] «Οφείλομεν λοιπόν να σεβαστώμεν απο-λύτως το περιεχόμενον και την έκφρασιν μετά και των διαλεκτικών στοιχείων του γλωσσικού οργάνου εις έν έγγραφον, όχι όμως απαραίτητως και την ορθογραφίαν και την στίξιν.», αυτ., σ. 354.

18. Ήδη από το α' τχ. της Επετηρίδος του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών (στο εξής: ΑρχΙΕΔ/ΑκΑθ), τχ. 1/εν Αθήναις 1948, σ. 75κ.ε.), λαμβάνον-τας υπόψη τα κριτικά σημεία για τις εκδόσεις βυζαντινών πηγών, που υιοθετήθηκαν από την Union académique internationale, Paris 1932, σ. 21, τα οποία βλ. στο πιο πάνω κείμενο της εργα-σίας μας σημ. 10, η αποδοχή των οποίων αποτέλεσαν το βασικό οδηγό για τις μεταγενέστε-ρες εκδόσεις δικαιοκλών εγγράφων, μολοντί εντάσσονταν στην περίοδο του μεταβυζαντινού δικαίου, που ακολουθούνται με τις ανάλογες «βελτιώσεις» από τις εκδόσεις του ΚΕΙΕΔ/ΑκΑθ μέχρι σήμερα, με βάση την αποκατάσταση της ορθογραφίας και της στίξεως του κειμένου των εγγράφων, κ.ά. μερικότερες αναγκαίες «επεμβάσεις» χρήσιμες για την κατανόηση των δημοσιευόμενων εγγράφων.

Σχετικά με την προβληματική της προκρινόμενης μορφής εκδόσεως των νοταριακών εγ-γράφων, της περιόδου του μεταβυζαντινού ελληνικού Δικαίου, ιδιαίτερα από την Επετηρίδα και τα Παραρτήματά της, του πρώην ΑρχΙΕΔ/ΑκΑθ και του νυν ΚΕΙΕΔ/ΑκΑθ, διαπιστώνεται ότι στα πρώτα έτη λειτουργίας της Επετηρίδας τηρούνταν ορισμένες εκδοτικές αρχές, με πρόεχουσα, όμως, «θέση» τις σχετικές «επιστημονικές» απόψεις του εκάστοτε Διευθυντή της Επετηρίδας και ακολούθως των συγγραφέων, ενώ τα τελευταία έτη οι ακολουθούμενες εκδο-τικές αρχές του ΚΕΙΕΔ έχουν ιδιαίτερα συστηματοποιηθεί, με βάση την τήρηση των βασικών κανόνων εκδόσεως των βυζαντινών εγγράφων, λαμβάνοντας, όμως, υπόψη και το «εύχρηστο» της αναγνώσεως των εκδιδόμενων εγγράφων (νοταριακών, ιδιωτικών, κ.ά.), που ανάγεται ιδι-αίτερα σε μια «ισόρροπη» χρήση των βασικών κανόνων, ορθογραφίας, στίξεως, κ.ά. γλωσσι-κών αποκαταστάσεων του κειμένου τους. Με βάση τα προαναφερθέντα βλ. Στ. Χ. Σκοπετέα, «Έγγραφα ιδιωτικά εκ Δ. Μάνης των ετών 1547-1830», ΕΑρχΙΕΔ τχ. 31 (1950) 69 (όπου θεω-ρείται «ορθότερο το σύστημα της αποκαταστάσεως ορθογραφικώς του κειμένου των εγγρά-φων») Ιακ. Τ. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», ΕΑρχΙΕΔ τχ. 4 (1951) 7 κ.ε. (με τη χρήση της διπλωματικής μεθό-

δου, αλλά με ορισμένες παρεκκλίσεις) Δικ. Βαγιακάκος, «Μανιάται εις Ζάκυνθον, Α' Η οικογένεια Νίκλων-Νικλιάνων (1554-1859)», ΕΑρχΙΕΔ, τχ. 5 (1954) (με αποκατάσταση της στίξεως και της ορθογραφίας του κειμένου) Στ. Χ. Σκοπετέα, «Διαθήκαι εκ Δυτικής Μάνης», ΕΑρχΙΕΔ, τχ. 6 (1955) 109 (με απλή ορθογραφική αποκατάσταση του κειμένου) Ίακ. Τ. Βισβίτζης, «Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνας εκ της νήσου Μυκόνου», ΕΑρχΙΕΔ τχ. 7 (1957) 29 κ.ε. (αιτιολογείται η πρόκριση της διορθώσεως των ορθογραφικών λαθών, εξαιτίας της υπάρξεως πλείστων ασυνταξίων και ανορθογραφιών για την ευχερή κατανόηση των αποφάσεων, και ταυτόχρονα, τονίζεται ο σκοπός της εκδόσεως και η προέχουσα νομική σημασία των εγγράφων, η οποία δε δικαιολογεί τη διπλή, διπλωματική και φιλολογική, δημοσίευσή τους!) ο ίδιος, «Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρον κατά τον 18ον αιώνα», ΕΑρχΙΕΔ τχ. 8 (1958) 153 σημ. (δημοσίευση δικαιοκρινών πράξεων «άνευ διορθώσεων», με εξαίρεση τη στίξη) ο ίδιος, «Τινά περί των ποινικών εγγράφων κατά την Βενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν», ΕΚΕΙΕΔ τχ. 12 ((1965)1968) 1 κ.ε. (ακολουθείται η διπλωματική μέθοδος εκδόσεως των εγγράφων, με εξαίρεση την αποκατάσταση της στίξεως) Μεν. Α. Τουρτόγλου, «Περί της ποινικής δικαιοσύνης επί Τουρκοκρατίας και μετ' αυτήν μέχρι και του Καποδιστρίου», ΕΚΕΙΕΔ τχ. 15 ((1968)1972) 1 κ.ε. (με τη σημείωση του σ. ότι τηρείται η ορθογραφία του κειμένου [ενώ το πλήρες ανορθογραφικόν κείμενο των εγγράφων, όπως παρατίθεται, οδηγεί στην «αδυναμία» κατανόησεως του περιεχομένου τους!]) Γερ. Η. Πεντόγαλου, «Ἡθη και ανθρώπινες σχέσεις στην Κεφαλονιά τον ΙΣΤ' αιώνα», ΕΚΕΙΕΔ τχ. 22 ((1975)1977) 77 (με τήρηση της διπλωματικής μεταγραφής των εγγράφων, αλλά με την επισήμανση ότι «δεν διορθώνεται πουθενά το κείμενο πράγμα αδύνατο σε τόση ανορθογραφία!» [προς τι η διπλωματική μέθοδος;]) Μεν. Α. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος-19ος αι.)», ΕΚΕΙΕΔ τχ. 27-28 ((1980-1981)1985) 18 (με εμμονή! «στη διατήρηση κατά κανόνα της ορθογραφίας των εγγράφων» και ήσσηνος σημασίας διορθώσεως) Ξενφ. Α. Αντωνιάδης, «Δικαιοπρακτικά έγγραφα Σκύρου 17ου αιώνα», ΕΚΕΙΕΔ τχ. 27-28 ((1980-1981) 1985) 297 (με την επισήμανση ότι κατά τη μεταγραφή των εγγράφων δεν διατηρήθηκαν «οι ανορθογραφίες του κειμένου, οι οποίες απλώς δημιουργούν δυσκολίες στον αναγνώστη») Α. Σφωνίου-Καράπα – Γ. Ροδολάκης – Α. Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηγιάτη, 1680-1689», ΕΚΕΙΕΔ τχ. 29-30 ((1982-1983)1990) 128 (όπου με περισσή αιδημοσύνη αιτιολογείται ότι επειδή «τα έγγραφα του [δημοσιεύμενου] κώδικα είναι πολύ ανορθόγραφα [γι' αυτό ορθογραφούνται, γιατί αλλιώς] θα δημιουργούσε φοβερές δυσκολίες στον αναγνώστη η χρησιμοποίηση της διπλωματικής μεθόδου εκδόσεως. Γι' αυτό τον λόγο αποκαταστάθηκε η ορθογραφία των εγγράφων μερικώς ...», κ.ά. μερικότερες αποκαταστάσεις) Ι. Μ. Κονιδάκης – Γ. Ε. Ροδολάκης, «Οι πράξεις του νοταρίου Κέρκυρας Ιωάννη Χοντρομάτη (1472-1473)», ΕΚΕΙΕ, τχ. 32 (1996) 145 κ.ε. (η επισήμανση ότι το κατάστιχο είναι πολύ ανορθόγραφο, σε συνδυασμό με την αναφορά ότι ακολουθούνται «κατ' αρχήν» οι κανόνες εκδόσεως των βυζαντινών εγγράφων, οδηγεί στην πραγματοποίηση της εκδόσεως με τη διόρθωση μόνο των ορθογραφικών σφαλμάτων, της στίξεως, κ.ά. μερικότερων αποκαταστάσεων του κειμένου) Γ. Ε. Ροδολάκης – Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Αγίου Ματθαίου Κέρκυρας Πέτρου Βαραγκά (1541-1545)», ΕΚΕΙΕΔ τχ. 32 (1996) 211 κ.ε. (ωσαύτως, με βάση την πιο πάνω έκδοση του νοταρίου «Χοντρομάτη» και την επισήμανση ότι διορθώθηκαν μόνο τα ορθογραφικά σφάλματα, κ.ά.) Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη – Γ. Ε. Ροδολάκης – Δ. Π. Καραμπούλα, «Οι πράξεις του νοταρίου Καρουσάδων Κέρκυρας πρωτοπαπά Φιλίππου Κατωϊμέρη (1503-1507)», ΕΚΕΙΕΔ τχ. 33 (1997) 18 (ομοίως, με βάση την πιο πάνω έκδοση του νοταρίου «Χοντρομάτη, με διόρθωση μόνο των ορθογραφικών σφαλμάτων, κ.ά.) Δ. Π. Καραμπούλα – Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Δουκάδων Κέρκυρας Αρσενίου Αλεξάκη», ΕΚΕΙΕΔ τχ. 34 (1998) 18 (στο ίδιο εκδοτικό πλαίσιο με βάση την έκδοση του νοταρίου «Χοντρομάτη», διόρθωση μόνο των ορθογραφικών σφαλμάτων, κ.ά.) Γ. Ε. Ροδολάκης, «Συμβάσεις για την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών στην Ύδρα (1802-1833)», ΕΚΕΙΕΔ, τχ. 35 (2001) 32 (κατά παρόμοιο τρόπο με την έκδοση του νοταρίου «Χοντρομάτη», με διόρθωση μόνο των ορθογραφικών σφαλμάτων,

φορά του κύριου σκοπού εκδόσεως των εγγράφων, ο οποίος στόχευε στην παροχή δυνατότητας στον Έλληνα νομικό να κατανοήσει με ευχέρεια το περιεχόμενο των εκδιδόμενων και τον τρόπο της συντάξεως των νοταριακών εγγράφων κατά την εποχή που γράφηκαν, καθώς στη μη χρησιμοποίηση των αμιγών κανόνων της διπλωματικής μεθόδου αλλά στη χρήση ενός μικτού συστήματος δημοσιεύσεώς τους, στην αποκατάσταση της στίξεως και της ορθογραφίας του κειμένου των εγγράφων, χωρίς όμως να μεταβάλλεται ο τύπος των λέξεων ή η φθογγολογική παράδοση του κειμένου, κ.ά. κανόνες ειδικότερης σημασίας.

Μετά από τις βασικές αυτές θετικές και αρνητικές αιτιολογίες ως προς τον τρόπο εκδόσεως των μεταβυζαντινών κυρίως δικαϊκών εγγράφων οι συντάκτες του Κώδικα οριστικοποίησαν τη μορφή εκδόσεώς του, απορρίπτοντας την άποψη ότι η έκδοση πρέπει να αποτυπώνει «ακριβώς» το κείμενο όπως έχει γραφτεί από τον αντίστοιχο νοτάριο,¹⁹ ενώ κωδικοποίησαν τις αρχές που τήρησαν για την έκδοσή του, με βάση την πλήρη αποκατάσταση της ορθογραφίας του κειμένου και του τονισμού των λέξεων, τη διόρθωση της στίξεως, της διατηρήσεως στην κατάσταση που βρίσκονται [«ως έχουν»] των αυτόγραφων υπογραφών των μαρτύρων, καθώς και των αυτόγραφων υπογραφών των νοταρίων, καντζελλαρίων και γραφέν, της θέσεως κεφαλαίων γραμμάτων στην αρχή των φράσεων, στα αρχικά των κύριων ονομάτων των προσώπων και στα τοπωνύμια, κ.ά. ειδικότερες λεπτομέρειες.²⁰

(4) Το τρίτο εισαγωγικό κείμενο το επιγραφόμενο Εισαγωγή, Β', προέρχεται από τη Δήμητρα Καραμπούλα, συνεκδότη του Κώδικα VG, αναφέρεται στην ιστορική και νομική επισκόπηση του γενικότερου και ειδικότερου κοινωνικό - οικονομικό - πολιτικού καθεστώτος της χρονικής περιόδου αναφοράς του Κώδικα VG, με βασικές ιστορικές και νομικές παραμέτρους (στις && I-V), την ιστορική επισκόπηση, τις κοινοτικές αρχές, το καγκελλαρικό και [το]

κ.ά.) Δ. Π. Καραμπούλα – Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Το Βιβλίο των Αποφάσεων του “Συλλόγου της επικλήσεως των πέντε” Πάργας (183-1805)», ΕΚΕΙΕΔ τχ. 35 (2001) 145 (επίσης με βάση τις πιο πάνω εκδόσεις των νοταρίων «Χοντρομάτη», «Βαραγκά», «Κατωμέρη» και «Αλεξάκη, διόρθωση μόνο των ορθογραφικών σφαλμάτων, κ.ά. μερικότερες αποκαταστάσεις του κειμένου των εγγράφων).

19. Ροδολάκης, στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Α', σ. 48.

20. Ροδολάκης, στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Α', σ. 49, οι οποίες όντως προσέδωσαν μια άλλη οπτική εικόνα στην υποβοήθηση των μελετητών του έργου τους, ιδιαίτερα με τις βασικές «αρχές» που εισήγαγαν «βελτιωτικά» στην έκδοσή τους, με απώτερο στόχο την «τεχνική» διευκόλυνση τόσο του ειδικού ερευνητή όσο και του μέσου αναγνώστη, αυτ.ι., σ. 48κ.ε., σε πρβ. με τις αιτιάσεις που σημειώθηκαν στην αυτόθι στο πιο πάνω κείμενο της εργασίας μας σημ. 13.

νοταριακό σύστημα, την απονομή της δικαιοσύνης και τις δικαιοπραξίες.

Η ίδρυση του δουκάτου του Αιγαίου (1204) και η εναλλαγή των τοπικών κυριάρχων του, βενετικής καταγωγής, για τέσσερις περίπου αιώνες (-1580), ήταν ένα από τα αποτελέσματα της διανομής των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τις από τις λατινικές δυνάμεις της τέταρτης σταυροφορίας, και στη συνέχεια στην ενσωμάτωσή του στην οθωμανική αυτοκρατορία, αποτέλεσε, προφανώς, τη δημιουργική αιτία της Δ. Καραμπούλα για την κατάρτιση της ιστορικής επισκοπήσεως²¹ του χωρικού πλαισίου της μακρόχρονης ξενικής κατακτήσεως του δουκάτου, απαραίτητης για την τοποθέτηση του δικαίου πλαισίου των νοταριακών πράξεων του εκδιδόμενου Κώδικα VG στο τότε γεωγραφικό πλαίσιο της Νάξου και των λοιπών κυκλαδικών νήσων.

Οι κοινοτικές αρχές σημειώνεται²² ότι κατά τη λατινοκρατία, παρόλη τη φεουδαλική δικαιοκή διεύθυνση, υπέστησαν ξενικές επιδράσεις με παράλληλη την προϋπάρχουσα ισχύ των τοπικών εθιμικών θεσμών και όχι την αυτούσια μεταφορά δυτικών προτύπων, που τελικά οδήγησε σε έναν συγκερασμό των δυτικών και των βυζαντινών προτύπων σε μια μορφή ιδιότυπης φεουδαρχίας, η οποία διατηρήθηκε και μετά την κατάκτηση του δουκάτου από τους Οθωμανούς.²³

Στην όλη αυτή οργανωτική δομή των κοινοτικών αρχών εντάσσεται η διατήρηση του λειτουργικού πλαισίου του θεσμού των καγκελλαρίων, που υπήρχε ως όργανο και στην προηγούμενη φραγκική κυριαρχία,²⁴ με την ιδιότητα του γραμματέα του ηγεμόνα ή του δούκα ή της εν γένει υφιστάμενης αρχής, αξίωμα το οποίο εξελίχθηκε σε ουσιαστικό «όργανο» της κοινοτικής αυτοδιοικήσεως, με αρμοδιότητες, εκτός των συμβολαιογραφικών του υποχρεώσεων, πλήρων γραμματειακών καθηκόντων στις κοινότητες, όπως της συντάξεως των εγγράφων των διάφορων κοινοτικών υποθέσεων, καταγραφής των δικαστικών αποφάσεων των κριτηρίων στους καγκελλαριακούς κώδικες, κ.ά., σε άμεση συνύπαρξη με το αξίωμα των πρωτονοταρίων ή αρχιερατικών πρωτονοταρίων, που δεν ανήκαν στην κατηγορία των κοινοτικών οργάνων, αλλά με συναφή με τους κοινούς καγκελλάριους καθήκοντα,²⁵ το ειδικό καθεστώς των οποίων

21. Που αναπτύσσεται στις Δ. Καραμπούλα, βλ. Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Β', σ. 53 κ.ε., ιδιαίτερος εμπειριστατωμένα, τόσο στην ανάπτυξη και τα συμπεράσματα όσο και στην τεκμηρίωση με βάση τις πηγές και την απαραίτητη μέχρι εξαντλήσεως της βιβλιογραφίας, που σημαίνει ουσιαστική γνώση του αντικειμένου από τη συγγρα.

22. Καραμπούλα, Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, σσ. 58-59 κ.ε.

23. Καραμπούλα, Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, σ. 70 κ.ε.

24. Καραμπούλα, Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, σ. 60 κ.ε.

25. Καραμπούλα, Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, σ. 72 κ.ε.

επέτρεψε τη σταδιακή δημιουργία των γραφών-νοταρίων, διοριζόμενοι από τον κοινό καγκελλάριο της περιφέρειάς τους σε μέρη εκτός των εδρών των κοινών καγκελλαρίων ή των αρχιερατικών πρωτονοταρίων, για τη σύνταξη δικαιοπρακτικών πράξεων, πωλητηρίων, προικοσυμφώνων και διαθηκών, τις οποίες έπρεπε να παρουσιάσουν για επικύρωση στην κοινή καγκελλαρία προκειμένου να καταγραφούν στον κοινό κώδικα.

Η δικαιοσύνη κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στη Νάξο και το λοιπό νησιωτικό χώρο των Κυκλάδων είχε πολλές εκφράσεις εφαρμογής της, που λειτουργούσαν τόσο στα πλαίσια των δικαστικών οργάνων του κατακτητή, όσο και από την ενίσχυση της δικαιοδοτικής αρμοδιότητας των κοινοτικών κριτηρίων, στα οποία δε συμπεριλαμβάνονταν οι αρμοδιότητες των εκκλησιαστικών αρχών, καθώς και η επίλυση των διαφορών με τη διαδικασία της αιρετοκρισίας, με βάση συνυποσχετικό διαιτησίας που συντασσόταν ενώπιον του οικείου τοπικού καγκελλαρίου και μαρτύρων, για την εφαρμογή του οποίου επαπειλούνταν ορισμένες φορές και ποινική ρήτρα.²⁶

Η τελευταία ερμηνευτική αξιολόγηση της Δ. Καραμπούλα αναφέρεται στην εμφάνιση των πιο χαρακτηριστικών δικαιοπρακτικών στοιχείων που αρύονταν από την παράθεση σειράς δικαιοπρακτικών εγγράφων, από το περιεχόμενο των οποίων διασαφηνίζονται θέματα ουσιαστικού εφαρμοζόμενου δικαίου, εθιμικού ή προϋφιστάμενου λατινογενούς, που προσθέτουν το απαραίτητο στοιχείο στις μερικότερες δικαιοπρακτικές εκφάνσεις των αναφερόμενων νομικών θεσμών, για την πλήρη οριοθέτηση του «ισχύοντος» και «λειτουργούντος» τότε «ζωντανού» δικαίου,²⁷ κυριότερη βάση του οποίου αποτελούν τα δικαιοπρακτικά έγγραφα²⁸ με την ουσιαστική τους έννοια, η καίρια δικαιοπρακτική σημασία των οποίων, μολοντί δεν αμφισβητείται, δεν παρέχει πειστική ερμηνεία ή απόδειξη ότι οδηγεί στην πλήρη αναγνώρισή τους ως αποκλειστικών ή πρωταρχικών πηγών του πραγματικά εφαρμοζόμενου

26. Καραμπούλα, Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, σ. 78 κε.

27. Με την ακριβολόγο έννοια του «τότε» πραγματικού εφαρμοζόμενου Δικαίου, για την ειδική τεκμηρίωση του οποίου βλ. Νάκος, «Η Προβληματική», σ. 285 κ.ε. σημ. 75, σε πρβ. με σ. 268 σημ. 27, 272 κ.ε. σημ. 40, ενώ την ειδικότερη θεωρία για τον όρο «ζωντανό δίκαιο», οριοθετούμενη στον ελληνικό χώρο από το βασικότερο μελετητή της Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρο, βλ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρο, Ζωντανό και Φυσικό Δίκαιο, Αθήνα 1982, σ. 46 κ.ε., 87κ.ε., 93 κ.ε., 112 κ.ε., 162.

28. Τα οποία πιστεύεται ότι αποδίδουν με ουσιαστική ενάργεια, καθώς και με μια κατά το δυνατό «αξιοπιστία», τις αναφερόμενες σ' αυτά δικαιοπρακτικές πράξεις, στις οποίες προσδίνεται από τον Βισβίτζη, ό.π. (σημ. 1), 136 κ.ε., πρωταρχική σημασία, θεωρούμενες ως βασικές πηγές προερχόμενες από τα νομικά έγγραφα, γιατί σ' αυτά «εικονίζεται το εκάστοτε ισχύον δίκαιο», σ. 147, ως ουσιαστική μορφή του εφαρμοζόμενου Δικαίου, αυτ., σ. 152.

Δικαίου,²⁹ με την έννοια του Δικαίου που υπήρχε και τηρούνταν, έτσι ώστε με συνέπεια να συμπληρώνει το Δίκαιο αυτό όλες τις προϋποθέσεις (προερχόμενες κι από άλλες συναφείς πηγές³⁰, και όχι μόνο από τις πηγές τις βασιζόμενες στα δικαιοπρακτικά έγγραφα) για να θεωρείται ως το

29. Κι αυτό γιατί η πρωταρχική σημασία στις πηγές τις προερχόμενες από δικαιικά έγγραφα, βλ. Βισβίτζης, ό.π. (σημ. 1), σ. 152, πρβ. Νάκος, «Η Προβληματική», σ. 272 σημ. 40, ως υπερέχουσα άποψη, δημιουργεί βασικό προβληματισμό αναφερόμενο στη δυνατότητα να αποτελούν τα δικαιοπρακτικά έγγραφα την αποκλειστική πηγή του εφαρμοζόμενου Δικαίου, Βισβίτζης, αυτ., με συνέπεια να υποστηρίζεται διαφορετικά, στο Νάκος, «Η Προβληματική», ότι δεν πρέπει για την ενίσχυση αυτής της απόψεως [της αποκλειστικής ισχύος] να παραγνωρίζεται η, όντως, βασική σημασία των δικαιοπρακτικών εγγράφων, όχι, όμως, με το χαρακτηρισμό τους σαν αποκλειστικής πηγής, αλλά σε παράλληλη χρήση τους και με άλλες συναφείς πηγές, βλ. την αμέσως επόμενη σημ. 30 του κειμένου της εργασίας μας, όπου ουσιαστικά οριοθετείται ο βαθμός της χρήσεώς τους, η οποία πρέπει να γίνεται συγκριτικά και σε συνδυασμό με την ουσιαστική τεκμηρίωση του Δικαίου που «λειτουργούσε» τότε, ως «ξενοκρατούμενο» ή ως εθμικό, επειδή η «λειτουργική» αξιολόγηση του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου δεν είναι πάντοτε ευχερής, ιδιαίτερα όταν την περίοδο αυτή οι ποικιλόμορφες δικαιοκτικές πηγές –βυζαντινές, εθμικές, πατριαρχικές, κι άλλες προερχόμενες από δικαιοπρακτικά έγγραφα ή από δικαστικές αποφάσεις ή από κοινοτικές αποφάσεις, μεταξύ των οποίων εντάσσονται κι άλλα στοιχεία «ξενοκρατούμενης» προελεύσεως ή δυναμικής επιβολής– είχαν η κάθε μια τους ιδιότητα και ιδιόμορφη «λειτουργία», αυτόθι, σ. 272 σημ. 40.

30. Ιδιαίτερα από τις σωζόμενες δικαστικές αποφάσεις της περιόδου αυτής, οι οποίες οδηγούν στην ειδικότερη «λειτουργική» έκφραση του «ζωντανού» Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, βλ. Νάκος, «Η Προβληματική», σ. 285 σημ. 75, κυρίως των αποφάσεων των τοπικών κριτηρίων, που κι αυτές συνέτειναν, διέπλασαν ή ακόμη και διαμόρφωναν το δεδομένο «νομικό βίο», βλ. σχετικά Βισβίτζης, ό.π. (σημ. 1), 136, ενώ δεσπόζουσα θέση στις δικαστικές αποφάσεις αποδίδεται από τον Τουρτόγλου, ό.π (σημ. 18), «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου», 3 κ.ε., οι οποίες θεωρούνται «αναμφισβητήτως» [ως] «τα σπουδαιότερα μνημεία του μεταβυζαντινού δικαίου», γιατί «μόνο οι δικαιοκτικές αυτές πηγές έχουν το χάρισμα να παρουσιάζουν με ενάργεια κάθε πτυχή των υποθέσεων και να αποδίδουν ανάγλυφη την εικόνα του απονεμόμενου ζωντανού δικαίου», θέση από την οποία δεν αφίσταται ο ίδιος στη μεταγενέστερη μελέτη του, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος -19ος αι.)», Μνημοσύνη ΙΔ' (1998-2000) 97 κ.ε., αντίθετα την ενισχύει χαρακτηριζόμενη υπερθετικά ως «εξέχουσα... μεταξύ των δικαιοκτικών [ορθότερη η γραφή: δικαιοκτικών] πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου», με ήμισια πειστική αιτιολογία ότι οι δημοσιευόμενες δικαστικές αποφάσεις «στις οποίες μάλιστα εμφανίζονται ότι έχουν ενεργό συμμετοχή Έλληνες κριτές [!], αποτελούν τα πιο ασφαλή και αυθεντικά τεκμήρια του εφαρμοσθέντος δικαίου», αυτ., σ. 97, του οποίου τα πιο χαρακτηριστικά «λειτουργικά» στοιχεία του απονεμόμενου δικαίου παραθέτονται με τη μορφή συμπερασματικών σχολίων, αυτ., σ. 99κ.ε., πριν από τη δημοσίευση των σχετικών δικαστικών αποφάσεων. Είναι πάντως γεγονός ότι η χρήση αξιολογικών χαρακτηρισμών για την επισήμανση της βασικής σπουδαιότητας των αξιολογούμενων πηγών, όπως στην περίπτωση των δικαιοπρακτικών εγγράφων, που εκτίθεται στην αμέσως πιο πάνω στο κείμενο της εργασίας μας σημ. 29, ή της ήδη αναπτυσσόμενης [σημ. 30] περιπτώσεως για την ιδιαίτερη σημασία των δικαστικών αποφάσεων, δημιουργούν ορισμένες φορές, κυρίως οι τελευταίες, προβλήματα ουσιαστικής «αξιοπιστίας» τους, η οποία δεν παρείχε πάντοτε τα εγγύα μας, κατά το δυνατό, αντικειμενικής κρίσεως, ίσως γιατί οι δικαστικές αποφάσεις που εκδίδονται στα πλαίσια της «δυναστικής» καταστάσεως της χώρας θεωρούνται εκ των πραγμάτων «επιρρεπείς» σε ποικιλότροπους επηρεασμούς, οι οποίοι κλόνιζαν το κύρος του υφιστάμενου τότε δικαστικού συστήματος. Αντί άλλων, για την εξεταζόμενη περίοδο και ιδιαίτερα για τις ήμισια «αξιόπιστες»

«ζωντανό» Δίκαιο της ελληνικής εθνότητας κατά τη μεταβυζαντινή ιστορική περίοδο.³¹

Ειδικότερες αναφορές με τις οποίες αποδεικνύεται το εφαρμοζόμενο δίκαιο στη Νάξο μετά την υπαγωγή της νήσου στο οθωμανικό καθεστώς (από τις αρχές του 16ου αι.), αποτελούν κυρίως τα δημοσιευόμενα στην παρούσα έκδοση δικαιοπρακτικά έγγραφα, τα οποία σε μια πρώτη εννοιολογική, κυρίως περιγραφική, αντιμετώπιση των περιγραφόμενων σ' αυτά πραγματικών καταστάσεων, οριοθετούν τις συνομολογούμενες πράξεις ή τις υφιστάμενες ειδικότερες «εκφράσεις» προσωπικών «βουλήσεων», ενώ σε ουσιαστικότερη ερμηνευτική βάση αποδίδουν τους περιεχόμενους σ' αυτά δικαιοκούς θεσμούς,³² αναφερόμενους, αναγκαστικά, σε μια επιλεκτική τους

αποφάσεις, βλ. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου», αυτ., 11 κ.ε.· επίσης ο ίδιος, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου», αυτ., 100-101 κ.ε.

31. Ad hoc βλ. Νάκος, «Η Προβληματική», σ. 285 κ.ε.

32. Οι οποίοι γλωσσικά αποδίδονται με νομικούς όρους χρησιμοποιούμενων από όλους τους τότε νοταρίους, οι οποίοι αποτελούν κατά ένα μεγάλο μέρος τους ακουστική μεταγραφή στα ελληνικά ιταλικών νομικών όρων, τακτική που ακολουθείται και στις απλούστερες λέξεις, τις μεταδάνειες λέξεις, τις αναφερόμενες με λατινικούς χαρακτηριστές ιταλικές λέξεις, σε άλλες με επιλεκτική αναφορά αρχαίων τύπων της ελληνικής γλώσσας, ωσαύτως οθωμανικών [αντί του όρου τουρκικών] νομικών όρων, ακόμη και αυτούσιων οθωμανικών λέξεων, που σημειώνονται στις αντίστοιχες πράξεις του Κώδικα, με επιμέλεια από τη Δ. Καραμπούλα, στο Καραμπούλα – Ροδολάκη, Ο Κώδικας, Εισαγωγή Β', σ. 77 σημ. 152-153, σ. 78 σημ. 153- 157, ενώ οι σημειολογικές αναφορές των παρατιθέμενων όρων, νομικών και μη, στα αντίστοιχα δικαιικά κείμενα του Κώδικα, καθώς και οι ερμηνευτικές παραπομπές των όρων αυτών συγκροτούν το ουσιαστικό «Ευρετήριο Δικαιικών Όρων» του Πίνακα VI, τον οποίο οι εκδότες του Κώδικα VG, επιγράφουν ιδιαιτέρως «σεμνά» ως: Νομικοί Όροι και λέξεις – γλωσσάρι, αυτ., σ. 325 κ.ε., ενώ ο Πίνακας αυτός, αποτελεί βασικό βοήθημα των μελετητών, ίσως, το χρηστικότερο κείμενο του όλου έργου. Μολονότι η επόμενη παρατήρηση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αλλοιώνει τη βασική σημασία του πιο πάνω Ευρετηρίου, απλώς για λόγους επιβοηθητικούς της όλης αυτής ερμηνευτικής προσπάθειας των εκδοτών του Κώδικα, επισημαίνεται, τελειώς ενδεικτικά, μια διαφοροποίηση στην αξιολόγηση του οθωμανικού όρου «γεντίκι», αναφερόμενη ερμηνευτικά σε κατηγορία «σκοινοίου, ιδιαίτερα ρυμούλκησης», αυτ., σ. 329, ου δε συνάδει, ούτε στο ελάχιστο, όμως, με το σαφέστατο περιεχόμενο των αυτόθι παραπεμπόμενων μεταβυζαντινών πράξεων υπ' αριθ. 98, 99, έτους 1760, αυτόθι, σσ. 206-207 κ.ε., που περιείχαν, η πρώτη, υπ' αριθ. 98, μια χαρακτηριστική πώληση «αργαστηρίου βουτζάδικου [βαρελάδικου], το οποίον αργαστήρι ... και ως καθώς εξουσίαζεν και έως την σήμερα ο κυρ Νικολέττος Νικουλαράκης το αυτό βουτζάδικο δίνει και πουλεί όλο το εμισό αργαστήρι και το εμισό γεντίκι και τα εμισά σιδερικά του αργαστηρίου εις το όνομα και πρόσωπον του μαστρο-Ανδρόνικου Πραντουνά ως διά γρόσια γερά και καλά ... γ(ρόσια) 450 ... και [για] την εμισή συρμαγιά [χρηματικό κεφάλαιο] του αργαστηρίου γρόσια 250 ... [οπότε] και εκδύνεται [γδύνεται από την ιδιοκτησία του] και αποξενώνεται [απομακρύνεται από την κυριότητα] από το εμισό αργαστήρι και μισό γεντίκι και το μισό σιδερικό και [την] εμισή συρμαγιά ... και ενδύνει [ντύνει κάποιον με κυριότητα] και περιβάλλει τον κυρ Ανδρόνικο τον αγοραστή χαρίζοντάς του ταχείαν και παντοινήν εξουσίαν να έμπη εις το ειρηνικό ζάπτι [κατοχή] και κυριότητα αργαστηρίου γεντικίου συρμαγιάς και σιδερικών τα εμισά από όλα να πράξει ως θέλει και βούλεται και αρέσει του ωσάν νόμμος και καθολικός οικοκύρης..», και η δεύτερη, υπ' αριθ. 99, τη σχετική απόδειξη και ομολογία των «μαστόρων του ρουφετίου [συντεχνίας] [των] βουτζάδων», που αποτελούσε επιβε-

καταγραφή, κυρίως (i) στις μεταβιβαστικές, ιδιαίτερα πωλητήριες, πράξεις, (ii) τις μερικότερες μορφές των αγροτικών καλλιεργητικών συμβάσεων, (iii) τους αρουμένους δικαιοκούς κανόνες από τη λειτουργία του οικογενειακού και του κληρονομικού δικαίου, αναφορικά με το περιεχόμενο τόσο των ρυθμίσεων των προικοσυμφώνων και των διαθηκών, όσο και των λεγόμενων ψυχικών, που αποτελούσαν μορφές δωρεών περιουσιακών στοιχείων για την εξασφάλιση της ψυχικής σωτηρίας του διαθέτη, της συζύγου του ή και των γονέων του, μεταξύ των οποίων επισημαίνονται και συναφείς χαρακτηριστικές καταλείψεις ψυχικών προερχόμενες από διαθέτιδες γυναικές, παριστάμενες είτε αυτοπροσώπως είτε διά του συζύγου τους ή διαμέσου τρίτων,³³ κ.ά.

βαίωση ότι πρώτος των πιο πάνω συμβαλλομένων πώλησε στον δεύτερο «το εμισό μούλι [ιδιωτική κτήση] και το εμισό γεντίκι και τα εμισά σιδερικά και τον εμισό συρμεγίε», στοιχεία τα οποία ουσιαστικά προσδιόριζαν τη σημασία του οθωμανικού όρου *gedik* (ελληνοποιημένα ως «γεντίκι»), που λειτουργούσε, με βάση τα επισημανθέντα στοιχεία, από τον 18ο αι., ίσως και παλαιότερα, του περιεχομένου του αναφερόμενου σε ένα ιδιόρρυθμο εμπράγματο δικαίωμα που απέρρεε από τη διαρκή εκμίσθωση ενός ακινήτου, με καταβαλλόμενο μίσθωμα συνήθως ετησίως, προκειμένου να εγκατασταθεί ένα τεχνικό εργαστήριο, με τον πλήρη εξοπλισμό του με τα απαραίτητα εργαλεία, για την πρόσκαιρη αλλά συνήθως διαρκή άσκηση μιας εξειδικευμένης ανάλογα με τα υπάρχοντα εργαλεία τέχνης, με τα οποία ορισμένες φορές «ταυτιζόταν» η έννοια του *gedik*. Το προσδιοριζόμενο με βάση τις αναφορές των πιο πάνω πηγών περιεχόμενο συμπληρώνεται με στοιχεία κι άλλων μεταβιβαστικών σχετικών πράξεων, όπως: σε πωλητήριο της 31ης -3-1841, όπου αναφέρεται ότι «... το εργαστήρι στο Θεολόγο, χωρίου της νήσου Θάσου, σήμεραν το επούλησα το μεριδίον μου, δηλ. το ήμισυ, [...] μαζί με τα γιντίκια του, (δηλαδή;) χαλκώματα, ζυγαριές και λοιπά», ωσαύτως, σε σχετικό συμφωνητικό της 20ής-6-1842, περιλαμβάνεται η συνεταιρική κατασκευή ενός «σιμιτζιδίκου αργαστηρίου εις Καβάλα, εκτός του Κάστρου ... και εξοδεύσαμε εις το ρηθέν αργαστήριον, όσον εις το γιτίκι τόσον εις τον μπινά και εις την αγοράν του μπινά [;] ..», Ι. Βαρδαβούλιας, «Το γενεαλογικό δέντρο και το Αρχείο της (Θεολογικής) οικογένειας Θεμελή», *Θασιακά* 9 (1994-1995, Καβάλα 1996) αντίστοιχα σ. 96κ.ε., 102κ.ε., ενώ σε παρόμοιο δικαιοπρακτικό έγγραφο της 10ης-10-1853, δηλώνεται ότι «ο υποφανόμενος δηλοποιώ ότι διά τον αλευρόμηλον όπου αγόρασα εις Ποταμίαν [Θάσου] παρά τους ..., θέλω δίδει διά γεντίκη του τόπου και του νερού ως το πρώτον έγγραφον εις τον ...», Κ. Χιόνης, «Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Θάσου», *Θασιακά* 3 (Καβάλα 1986) 119 κ.ε., όπου ο αυτόθι συγγρ. (σ. 120 σημ. 5) θεωρεί ότι «το γεντίκι είναι ένα είδος φόρου» Συναφώς βλ. Γ. Π. Νάκος, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών, 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 138 σημ. 56, *πρβ. αυτ.*, σ. 140 σημ. 58, 141 σημ. 63, 64, 146 σημ. 74· ο ίδιος, «Οι μετά την ελληνική Επανάσταση του 1821 φορολογικοί και λοιποί συναφείς νόμοι, διαμορφωτικοί νομικών χαρακτηρισμών ιδιωτικών δικαιωμάτων», *Δημόσια Οικονομικά και Δίκαιο*, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Νικόλαο Ι. Μπάρμπα, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 305 κ.ε. και ιδιαίτερα σ. 308 κ.ε. σημ. 20 κ.ε.

33. Για τις σχετικές πράξεις των ψυχικών βλ. Ροδολάκης, στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, *Ο Κώδικας, Εισαγωγή*, Α', σ. 46 σημ. 32, και Καραμπούλα, στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, *Ο Κώδικας, Εισαγωγή*, Β', σ. 94 σημ. 262, ενώ για τη νομική υπόσταση του όλου θεσμού και την παλαιότητα υπαρκτή του βλ. τελευταία, αντί άλλων, Ελ. Σπ. Παπαγιάννη, «Περί “ψυχικών” και “μνημοσύνων”». Το νομικό υπόβαθρο μιας ηθικής υποχρέωσης», *ΕΕπΘεολΣχ/ΤμΠοιμ/ΑΠΘ «Αντίδωρο στον ομότιμο καθηγητή Μητροπολίτη Τυρολόης και Σερεντίου κ. Παντελεήμονα Ροδόπουλο»* 13 (Θεσσαλονίκη 2008) 171 κ.ε., 175 κ.ε.

Συγκεκριμένα, αναφορικά με τις μεταβιβάσεις αυτές υλοποιούνταν διαμέσου της διαδικασίας της πωλήσεως με τρεις βασικούς τρόπους, οι οποίοι ίσχυσαν για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, αναφερόμενοι στις εκποιήσεις: (i) μετά από εκτίμηση (δι' αποκοπή) του τιμήματος του πωλούμενου από ειδικούς εκτιμητές (αποκοπτές ή τιμητάδες) στους οποίους με κοινή συμφωνία ανέθεταν τον ειδικότερο προσδιορισμό του, που γινόταν κατά κανόνα με συνυποσχετικό³⁴ περιβαλλόμενο τον τύπο της νοταριακής πράξεως, για τη νομιμοποίηση του επιλεγέντος μεταβιβαστικού τρόπου της πωλήσεως με αποκοπή του τιμήματος, ενώ προβλεπόταν και η συνομολόγηση ποινικής ρήτρας,³⁵ για μείζονα κατοχύρωση στην περίπτωση παραβάσεως των συνομολογηθέντων, (ii) με ελεύθερη συμφωνία του τιμήματος³⁶ και (iii) με δημόσιο εκούσιο πλειστηριασμό (ινκάντο).³⁷

Παράλληλα, οι αγροτικές καλλιεργητικές συμβάσεις αποτελούσαν εξειδικευμένες μορφές αγροληπτικών νομικών καταστάσεων, κυρίως ως επίμορτες αγροληψίες με τις ευρύτατα διαδεδομένες μορφές της «εν-τριτίας»,³⁸ της καταβολής δηλαδή του τρίτου της παραγωγής από τον

34. Έτσι ώστε στη συντασόμενη νοταριακή πράξη έπρεπε να δηλωθεί ο υποχρεωτικός χαρακτήρας τού κατ' αποκοπή τιμήματος: «μήτε η μία μεριά να συρθή μήτε η άλλη, ειμή να είναι στερκτή [αποδεκτή, σύμφωνη] και αγάλαστη η παρών πωλησία κατά την εστιματζιόν [εκτίμηση] οπού θέλει κάμει οι εστιμαδόροι [εκτιμητές]...», Κώδικας VG, αριθ. 142/έτους 1581, σ. 264, Καραμπούλα, , στο Καραμπούλα – Ροδολάκης, Ο Κώδικας, Εισαγωγή, Β', σ. 85, καθώς επίσης το αναγραφόμενο ποσό του τιμήματος και η καταβολή του ενώπιον μαρτύρων, η οποία σε διαφορετική περίπτωση θα επέφερε την ακυρότητα της πράξεως, Κώδικας VG, αριθ. 34/έτους 1722, αυτ., σ. 133 κ.ε., 85 σημ. 215.

35. Η οποία θα οδηγούσε στην εξασφάλιση των δικαιωμάτων του δανειστή, με ποινική ρήτρα, υποθήκη και προσωπική κράτηση, βλ. Ροδολάκη, αυτ., σ. 46 σημ. 31, ενώ ειδικότερες ροιοθετήσεις χρηματικών ποινών βλ. στις συνήθεις συνομολογημένες ποινικές ρήτρες, για την τήρηση των όρων των νοταριακών πωλητηρίων: «στερεώνοντας την παρούσαν εις πέναν [ποινή] και κοντενατζιού [πρόστιμο, τιμωρία] της αφεντίας», Κώδικας VG, αριθ. 154/έτους 1596, σ. 279, «εις πένα [ποινή] και κοντεναζιό [πρόστιμο, τιμωρία] της αφεντίας», αριθ. 156/έτους 1597, σ. 281, βλ. σχετικά Καραμπούλα, αυτ., σ. 85 σημ. 216-217, με την ιδιαιτέρως χαρακτηριστική ποινική ρήτρα της εξασφάλισέως της, στην περίπτωση εκνικήσεώς της, με το «σώμα» των πωλητών: «ομπλιγάρονται [βεβαρημένοι, υποχρεωμένοι] οι πωλητάδες και τα κορμιά τους και τα καλά τους· να μαντινιέρον [προστατεύουν, υπερασπίζονται] και τον αγοραστή και τους κληρονόμους τους.», αυτ., σ. 86.

36. Ως εκποιητική μορφή που προσομοίαζε με τη διαδικασία της ανταλλαγής [καταλλαγής] κτημάτων, στην οποία το χαρακτηριστικό στοιχείο ήταν η απευθείας συμφωνία των συμβαλλόμενων αναφορικά με τον προσδιορισμό της αξίας των ανταλλασσόμενων κτημάτων, χωρίς την παρέμβαση των λεγόμενων εκτιμητών [αποκοπτών] των εν λόγω κτημάτων, η υποχρεωτική συμμετοχή των οποίων αποτελούσε βασικό νομομοποιητικό στοιχείο της μορφής της πωλήσεως με αποκοπή του τιμήματος του πωλούμενου, ό.π., σ. 86.

37. Καραμπούλα, ό.π., σ. 84 κ.ε.

38. Συνομολογούμενης με νοταριακή πράξη, στην οποία καταγράφονταν οι ειδικότερες συμφωνίες, κυρίως των βασικών υποχρεώσεων του καλλιεργητή (αγρολήπτη, «κοπιαστή») του κτήματος, καθώς και η καταβολή από τον «κοπιαστή», κατά τη σύναψη της καλλιεργητικής

αγρολήπτη (καλλιεργητή, «κοπιαστή») προς τον αγροδότη του κτήματος (τον ιδιοκτήτη του, χαρακτηριζόμενος ως «αφεντότοπος») και του «μισιάρικου παντοτινού»³⁹ («κουντουβερνία»), με την υποχρέωση καταβολής του ημίσεος των καρπών προς τον αγροδότη, στις οποίες, αγροληπτικές μορφές, η εθιμική εγκυροποίηση ή ορθότερα νομιμοποίηση της συνάψεως τους πραγματοποιείται με την καταβολή κυρίως χρηματικού ποσού από τον αγρολήπτη προς τον αγροδότη, χαρακτηριζόμενου ορολογικά ως «εμπατίκι» ή «μπατίκι» ή «παντίκι», η αιτιολογία του οποίου συσχετίζεται ερμηνευτικά με τη «χρήση» του ακινήτου, η οποία αποτελεί και τη γενεσιουργό αιτία της καταβολής του «σε κάθε σύμβαση για ακίνητο της οποίας αντικείμενο ήταν η εκμετάλλευσή του».⁴⁰

Ωσαύτως διαπιστώνονται βασικοί κανόνες οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, οι οποίοι ουσιαστικά ενσωματώνουν κύριους δικαιοκούς θεσμούς, αρυόμενους από το περιεχόμενο των προικοσυμφώνων και διαθηκών, η μελέτη των οποίων σε μελλοντική αξιολόγηση θα πρέπει να καταδειξει τη λειτουργική τους σημασία και επιρροή στο υφιστάμενο τότε στη Νάξο «ζωντανό» δίκαιο, κυρίως αν αποτελούσαν καταβολές του προϊσχύσαντος βενετικού ή οθωμανικού δικαίου ή εθιμικές αναφορές των ίδιων δικαίων ή ακόμη εγχώριες εθιμικές καταστάσεις, έτσι ώστε αρχικά να καταδειχθεί η βασική τους δικαιοκή προέλευση, για να ενταχθούν στη συνέχεια στο αρμόζον για το περιεχόμενό τους δικαιοκό πλαίσιο, το οποίο θα αποτελέσει τη βάση για μια περαιτέρω συγκριτική αξιολόγηση με θεσμούς ανάλογους ή παρόμοιους ή παραλλαγές αυτών ή όχι, που λειτουργούσαν τότε σε άλλες ελληνικές περιοχές.

συμβάσεως, στον κύριο του ακινήτου (αγροδότη) χρηματικού ποσού ή παραδόσεως άλλου αντικειμένου ως «εμπατίκι» (ή «μπατίκι»), βλ. σχετικά Καραμπούλα, ό.π., σ. 87 κ.ε. σημ. 224-229, όπου, όμως, δεν παρέχεται αιτιολογική ερμηνεία του όρου «εμπατίκι», η οποία θα νομιμοποιούσε την καταβολή του και ταυτόχρονα θα εγκυροποιούσε τη σύμβαση, εκτός από την αδιαμόρφωτη γενική έννοια του καταβαλλόμενου χρηματικού ποσού, για το οποίο θα μπορούσε, ως τυπική υπόθεση εργασίας, να επισημανθεί η συσχέτισή του με τα σχεδόν πλησιέστερα εννοιολογικά χαρακτηριστικά μιας ευρύτερης μορφής εξασφαλιστικού αρραβώνα (ενοχικού), ενδεχομένως δώρων ή μορφής άπαξ καταβαλλόμενου μισθώματος κατά τη σύναψη της συμβάσεως, που αξιολογείται ερμηνευτικά ad hoc στο Δ. Δημητρόπουλος, «Συμβάσεις αγροληψιών στη Νάξο κατά τον 16ο και 17ο αι.» (Συνάντηση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Λευκάδα 19-9-1997), Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά μελετήματα [Τετράδια Εργασίας, 18], Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2003, σ. 203 κ.ε.

39. Θεωρούμενης και της αγροληπτικής αυτής σχέσεως ως εμπράγματης μορφής, συνολογούμενης με νοταριακή πράξη, όπου εμφανίζονται ρητά οι ειδικότερες συμφωνίες, με την παράλληλη καταβολή από τον αγρολήπτη του «εμπατικίου», βλ. σχετικά εννοιολογικά Καραμπούλα, ό.π., σ. 88 κ.ε.

40. Υποστηριζόμενης της ερμηνείας αυτής στο Καραμπούλα, ό.π., σ. 88 σημ. 229, σε άμεση πρβ. με τις πιο πάνω σημειώσεις στο κείμενο της εργασίας μας υπ' αρ. 38 -39.

Οι θεσμοί αυτοί αναφέρονταν: στη (i) διάκριση των περιουσιών σε γονική και επίκτητη,⁴¹ με εφαρμογή της αρχής του γονικού, με τους υφιστάμενους περιορισμούς ως προς τη διάθεση των γονικών περιουσιών, με σκοπό την αποκλειστική περιέλευσή τους στα τέκνα και σε έλλειψη αυτών στους πλησιέστερους συγγενείς της γραμμής εκείνης (πατρικής ή μητρικής) από την οποία προέρχονταν,⁴² κανόνες που τηρούνταν και στις περιπτώσεις καταλείψεως ψυχικών⁴³ ή προαποβιώσεως του άνδρα, ιδιαιτέρως στις περιπτώσεις των συστηνόμενων δύο προικιών,⁴⁴ από τις πλευρές των γονέων των μελλόνυμφων, (ii) στην παραχώρηση επικαρπίας στην επιζώσα σύζυγο της προικιάς περιουσίας του συζύγου, εφόσον αυτή παραμένει σε χηρεία,⁴⁵ (iii) στην κληρονομική εγκατάσταση της συζύγου από το διάθετη προαποβιώσαντα σύζυγό της ως «κυράς και νοικοκυράς»,⁴⁶ (iv) στη λήψη από τον επιζώντα σύζυγο στην περίπτωση προαποβιώσεως της συζύγου μόνο της μισής επίκτητης περιουσίας των συζύγων και από την προίκα της συζύγου θα λάβαινε μόνο το λεγόμενο «κρεββατοστρώσι»,⁴⁷ (v) στην υποχρέωση αντικαταστάσεως από το σύζυγο του εκποιηθέντος προικιού ακινήτου της συζύγου από άλλο προερχόμενο από τη δική του προίκα ή και από το μερίδιό του από την κοινή επίκτητη περιουσία.⁴⁸

Το συμπέρασμα το οποίο αβίαστα προκύπτει από την αναφορά των πιο πάνω ουσιαστικών δικαιικών στοιχείων, όπως αυτά αρχούντως αξιολογήθηκαν από τους εκδότες του VG Καραμπούλα και Ροδολάκη, βασίζεται αποκλειστικά στο περιεχόμενο των νοταριακών εγγράφων του Κώδικα, το οποίο αποτελεί βασική πρωτογενή πηγή δικαίου, σηματοδοτώντας ποικίλους δικαιικούς θεσμούς, εντασσόμενους στο λειτουργικό πλαίσιο του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου,⁴⁹ ορισμένοι από τους οποίους τελείως ενδεικτικά επισημάνθησαν στην όλη αυτή έκδοση του VG, ενώ αναμένεται από έναν νεότερο επιστήμονα να εντρυφήσει στα ίδια

41. Καραμπούλα, ό.π., σ. 89 κ.ε.

42. Καραμπούλα, ό.π., σ. 90 κ.ε. σημ. 245.

43. Καραμπούλα, ό.π., σε πρβ. με την παραπάνω στο κείμενο της εργασίας μας σημ. 33.

44. Καραμπούλα, ό.π., σ. 91 κ.ε. σημ. 249. Βλ. επίσης Λ. Παπαρήγα-Αρτεμιάδη, Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας στη Μύκονο (17ος-18ος αι.), Αθήνα 1999, σ. 112 κ.ε.

45. Καραμπούλα, ό.π., σ. 92.

46. Καραμπούλα, ό.π., σ. 93 κ.ε. σημ. 257.

47. Το νυφικό κρεβάτι του συζυγικού ζεύγους με όλο του τον εξοπλισμό, Καραμπούλα, ό.π., ευρετήρια όρων, σχετικό λ., σε πρβ. με αυτ., σ. 94 σημ. 260, περιοριζόμενου έτσι του κληρονομικού δικαιώματος του επιζώντος συζύγου, ελλείψει τέκνων, επί της περιουσίας της θανούσης συζύγου του.

48. Καραμπούλα, ό.π., σ. 94 σημ. 261.

49. Για το περιεχόμενο που προσδίδεται στον όρο αυτό βλ. πιο πάνω στο κείμενο της εργασίας μας σημ. 1-3.

τα έγγραφα αυτά, καθώς και σε άλλα, αναφερόμενα σε δημοσιευμένα και ανέκδοτα ναξιακά νοταριακά αρχεία, προκειμένου να προσφέρει μια μονογραφία για το Δίκαιο της Νάξου στα πλαίσια της επιστήμης του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου.⁵⁰

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ

50. Η οποία θα αποτελεί μια των ουσιαστικών δικαιικών πηγών για τη μελλοντική συγγραφή της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, που αποτελεί πάγιο αίτημα της ιστορικής του Δικαίου επιστήμης.